ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 6 (15832) ◆ 1997 чылдың январь 16, четверг ◆ Ат салган шагы 22.15. ◆ Садар өртээ 1000 рубль.

РЕСПУБЛИКА: хүн бүрү амыдыралы

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЧОГААДЫКЧЫ БЕДИКТЕРЖЕ

Тываның журналистери январь 14-те Парлалга бажыңының хуралдаар залынга чыглып келгеш, боттарының профессионал байырлалын улуг өөрүшкү-биле демдеглеп эрттирген болгаш чыл дургузунда кылып чоруткан ажылдарын түңнеп чугаалашканнар. Солун, сеткүүлдерниң, радио, телевидениениң чогаадыкчы ажылдакчыларының аразынга чыл санында эртери чаңчылчаан «Эң эки журналисчи ажыл» деп конкурстуң (1996 ч.) түңнелин аңаа үндүрген.

«Шын» солуннуң үлетпүр килдизиниң эргелекчизи Маадыр-оол Калчан, тыва радионуң корреспондентизи Наталья Гвоздак база «Тыва Республика» солуннуң редактору Юрий Дарбаа олар тиилекчилер болганнар. Лауреаттарга дипломнарны, акша шаңналдарын тывыскан.

Конкурска киирген чогаадыкчы ажылдарының эки үнелелди алганы дээш Анна Лачугинага («Тувинская правда»), Болат-оол Сааяга («Тываның аныяктары»), Михаил Рудаковка («Центр Азии») өртектиг белектерни болгаш Танов Чигденге («Шын» солун) тускай шаңналды байырлыг байдалга тывыскан.

Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң даргазы Г. Ш. Монгуш шаңнал алган ажылдакчыларга байыр чедирип, парлалга адырында хаара туттунган кижи бүрүзүнге чаа чылда чогаадыкчы бедиктерже улам көдүрлүрүн, демир-үжүү моон-даа чидиг болурун, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзээн.

Каң-оол САТ.

МӨӨРЕЙ ЧАРЛААН

ТР-ниң Өөредилге яамызының дыңнатканы-биле алырга, республиканың база Кызыл хоорайның школаларының аразынга бойдус камгалалынга тураскааткан мөөрейни чарлаан.

Ону түңнеп көөрде бердинген темазынга мындыг негелделерни барымдаалаар: школага факультативтиг шактар эрттирери, өөреникчилерге болгаш ада-иелерге өөредиглиг лекцияларны номчууру, янзы-бүрү конференциялар эрттирери, кабинеттер дериири, экология дугайында солун материалдар чыыры, өөреникчилер аразынга ук темага чогаадыг бижиири, школаның азы суурнуң төөгүзүн бижиири, чайгы үеде аржаанга барып, янзы-бүрү ажылдар, хайгааралдар кылыр дээш, оон-даа өске.

Бо 1996 чылдың түңнели-биле алырга, эң эки дирткечилер Кызылдың № 5 база Сүт-Хөл кожууннуң Бора-Тайга, Ак-Даш школалары болуп турар. Оон аңгыда, Кызылдың №8, №9 школалары, Барыын-Хемчик кожууннуң Барлык ортумак школазы база багай эвес түңнелдиг болган.

Мөөрейни 1997 чылдың декабрь төнчүзүнде түңнээр. Бирги черни алганнарга — Президентиниң шаңналы, ийиги 2 черни алганнарга — Өөредилге яамызы 10-10 млн. рубльди, үшкү 3 шаңнал — 6-6 млн. рубльди тыпсыр. Оон аңгыда мактал шаңналдар 3-3 млн. рубль болур.

(Бистиң корр.).

ЧАГЫГНЫ МАНАП ТУРАР

Республиканың ажыл чоктар албанының организацияларынче ай санында улус кээп, учетка туруп ап турар.

Учетта турар ажыл чоктарның ниити саны 5094 кижи, оларның 4311-и ажыл чок чоруктуң пособиезин ап турар. Ол-ла үеде ажылчын туруштарга хереглелдиг чүгле 8-ле бүдүрүлге 14 кижиге чагыг киирген. А 35 бүдүрүлге чери 223 ажылдакчыга кызырылда болган дугайында дыңнаткан. Ажылдакчыларның кызырылдазы үлетпүр, транспорт, харылзаа, кадык камгалалы, социал хандырылга, өөредилге, культура, эртемниң адырларында хөй болуп турар.

Эрткен чылын 91 кижини профессионал өөредилгеже хаара туткан. Амгы үеде акша чогунуң хараазындан чүгле 4 кижи өөренип турар.

Бүдүн республикада ажыл чок чоруктуң деңнели 3,4 хуу болуп турар. Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл, Тожу, Бии-Хем кожууннарда ажыл чок чорук 8-9 хуу чедип турар.

Чочагар МОНГУШ.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар талазы-биле яамызының ажылдакчызы.

ШЫҢГЫЫ ДААЛГАНЫ БЕРГЕН

Чоокта чаа ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының сайыды С. Х. Монгуш баштаан комиссияның кежигүннериниң киржилгези-биле Тес-Хем кожуун чагыргазының коллегия хуралынга тоймаглаттынып үптеттинген албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң салым-чолунуң дугайында чугаа болган. Чер-черлерге ажылдаан комиссия кежигүннериниң дыңнадыгларындан алырга, тоймаглаттынган, үптеттинген черлерниң күрүнеге чедирген когаралы мындыг: «Тес-Хем» аңныыр-тывыш чери (Н. Б. Аракчаа) — 50 млн. 260 муң, септелге-техниктиг бүдүрүлге (В. С. Нурзет) — 279 млн. 367 муң, суг ажыл-агыйы чери (Р. Н. Чындыгыр) — 8 млн. 824 муң, АКМК «Тес-Хем» (А. А.-С. Салчак) — 13 млн. 951 муң рубль. Коллективтиг ажыл-агыйлардан Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхоз — 376 млн., «Чодураа» — 126 млн., «Кызыгаар» — 700 млн., «О. Шынаада» чүгле мал ажылында (кажаалар, кудуктар, чуртталга бажыңнары) 544 млн. 307 муң рубль, арткан когаралды ам-даа чедир санаар. «Таңды-Сыны» — 24 млн. 297 муң рубль.

Үптеттинип тоймаглаттынган албан, бүдүрүлге черлерин катап тургузуп, эт-севин эгидер, четчелээр, бажың-балгат, оран-савазын, контораларын септеп-селиир, соңга-хораазын шилдедир талазы-биле сайыт Самойлов Монгуш баштаан комиссия удуртукчуларга шыңгыы даалганы берген.

Кожуун чагыргазының коллегиязының база республикадан ажылдап келген тускай комиссияның кежигүннери күрүнеге чедирген материалдыг когаралды эгидер, төледир талазы-биле тоймаглаттынып үптеттинген албан, бүдүрүлге черлериниң, ажыл-агыйларның удуртукчуларынга херек оттурар дугайында доктаалды хүлээп алган болгаш, ооң материалдарын, документилерин ТР-ниң Президентизинге киирер деп дугурушкан.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

Ажыглалга кирер тудугда

ШЕНЕЛДЕЛЕР ЭГЕЛЭЭР

Хөй кежинден тон даараар фабриканың тудуу республика найысылалында эгелээнден бээр ам каш чылдар эрте бергени билдингир. Рыноктуң белен эвес ыйыышкынынга таваржып, акша-төгерик талазы-биле бергедээшкиннерниң уржуундан ооң тудуу кезек када аажок оожум темпилиг чоруп турган. Ылаңгыя бо ышкаш нарын дериг-херекселдерлиг фабриканы ажыглалга киирери-биле белеткээри, шынап-ла, кончуг берге айтырыгларның бирээзи дээрзи чугаажок-ла болгай.

Бо фабриканың дериг-херекселдери Германиядан кээп эгелеп турарын, оларның колдуунда-ла 70 ажыг хуузу Тывада келгенин, оларны немец специалистер кээп эптеп тургузарын номчукчуларга солуннуң мооң мурнунда үнген номеринге дыңнаткан болгай бис. А ол бүгү дериг-херекселдер келгижеге чедир фабриканың бодунда чедир кылдынмаан дыка хөй ажылдарны кылып доозары-биле ол коллективтиң кежигүннери кызымак ажылдап турарын аңаа барган кижи дораан-на эскерип каар. Ынчангаш ам арткан хөй эвес хуусаада кандыг ажылдар чедир кылдынмайн турарыл, кая кандыг дуза херегил, кандыг материалдарны кайыын алырыл дээн ышкаш хүн бүрүнүң кичээнгейинде турар айтырыгларны дарый шиитпирлээри чугула болгай Ынчангаш ол бүгү айтырыгларны комплекстиг шиитпирлээри-биле штабты Тыва Республиканың Президентизиниң айтыышкыны-биле ында тургускан. Ооң ажылын Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызының сайыды В. А. Монгуш эртениң-не 9 шакта удуртуп эрттирип турар. Фабриканы ажыглалга киирер талазы-биле ында ажылдап турар коллективтерниң удуртукчулары штаб хуралынга киржип турар болгаш аңаа хамаарышкан айтырыг бүрүзүн, кайы участокта кандыг ажылдар чоруттунуп турарын илеткеп турарлар.

Штабтың январь 14-те болган хуралын сайыт В. А. Монгуш чорудуп, амгы үеде фабрика коллективиниң мурнунда туруп турар сорулгаларга доктаагаш, кайы участокта кандыг ажылдар чоруттунуп турарын оларның удуртукчуларындан айтырган.

Фабрика тудуунда база бир кол черни чылыг-биле хандырылга ээлеп турар болганда, ону харылзап турар эштерни база аңаа дыңнаан. Фабриканың котельнаязын ында боттары кылып турар болганда, ажыл черле багай эвес. Ооң 5 котелдарының амдызында чаңгызы ажылдап, амгы байдалда чылыгны (четчир эвес-даа болза) берип турар. А чогум фабриканың баштайгы шенелде ажылдарын чоруда бергижеге чедир котелдарны база ажыглалга киирери көрдүнген, оон башка чылыгдаа, бус-даа чедишпес болгай. Ынчангаш котельнаяда ажылдар болур-чогууру-биле чоруттунуп турар дээрзин ооң начальниги чугаалады. Ийиги котелду бо хүннерде ажылдадып, шенеп эгелээри көрдүнген. А бус бээр котелдарны база четчелеп турар. Ынчангаш январь 20-ге чедир ол талазы-биле ажылдарны кылып доозарын аңаа дугурушкан.

Фабриканың база бир кол цехтериниң бирээзи — будулга цеги. Ынаар чылыгны бөгүнден эгелеп киирер деп турарын ол ажылды харылзап турар эштер аңаа чугааладылар. Ында электри энергиязының талазы-биле ажылдарны чорудуп, оларны ажылдадырының хемчеглерин ап турар.

Ам фабрика тудуунда кол-ла ажылдар — чылыгны болгаш бусту бүдүрүлге өрээлдеринче бээри. Ынчангаш бүгү ажылдар ам олче угланган болуп турар-дыр.

Штаб хуралынга чамдык удуртукчуларның талазындан акша төлевириниң талазы-биле айтырыгларны тургузуп турары чөптүг, олар-биле чогуур санажылганы чорудары чугула дээрзин В. А. Монгуш фабриканың удуртукчуларынга сүмелээн.

Хөй кежинден тон даараар фабриканың тудуунда ажылдарны шапкынчыдар талазы-биле хемчеглерни Тыва Республиканың Чазаанга база чугаалажып көрген болгаш ол талазы-биле Чарлыкка Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак удавас ат салыр. Фабриканың баштайгы шенелде ажылдадыышкынын бо айның 27-де чорударын ол Чарлыкта айтып турар. Ол хуусаага чедир каш-ла хонук арткан-дыр. Ынчангаш фабриканың коллективиниң мурнунда сорулгалар улуг, белен эвес дээрзи билдингир.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

ҮШ ШЫНЗЫЛГАНЫ ТЫВЫСКАН

Январь 14-те республиканың Төп соңгулда комиссиязы ээлчеглиг хуралын эрттирген болгаш аңаа 13 чүүл айтырыгны сайгарып чугаалашкан. ТР-ниң президент соңгулдаларының чорудуунда баштайгы чугула үе-чада — хол үжүү салдырган хуудустарның Төп соңгулда комиссиязынга кордакчыларның эгелекчи бөлүктеринден кирип эгелээнин болгаш үш кижиниң деткикчилеринден соңгукчуларның аттарын салып берген хуудустары киргенин Төп соңгулда комиссиязының даргазы Николай Ондар чыылганнарга дыңнаткан.

Төп соңгулда комиссиязының харысалгалыг секретары Кара-Сал Будук-оол бирги айтырыг талазы-биле дыңнадыг кылган. Ол дээрге Хонук-оол Доржуевич Монгуштуң эгелекчи бөлүктери ат салдырган хуудустарын, протоколдарын, кордакчының сөөлгү ийи чыл иштинде орулгазының дугайында медээ декларациязын, билдириишкинни хоойлу езугаар бүрүн белеткеп киргениниң дугайында айтырыг болган. Ынчангаш бүгү материалдарны хынап көргениниң соонда, Хонук-оол Монгуштуң ТР-ниң президент албан-дужаалынга кандидат кылдыр санаар дугайында айтырыгны Төп соңгулда комиссиязының шиитпиринче үндүргени ол. Төп соңгулда комиссиязының доктаатканын езугаар республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, 1946 чылдың январь 1-де төрүттүнген Хонук-оол Доржуевич Монгушка ТР-ниң президент албан-дужаалынга кандидат болганының дугайында № 1 шынзылганы тывыскан. Ол ышкаш Х. Д. Монгуштуң оралакчы президентиге шилип алганы Александр Иванович Семёновка кандидат болганының дугайында шынзылганы тывыскан.

Бүгү материалдарын хоойлуга дүүштүр белеткеп киргенин езугаар кандидаттың № 2 шынзылгазын ТР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга кордакчы РЛДП-ниң Тывада координатору, 1963 чылдың июнь 12-де төрүттүнген Александр Юрьевич Кашинге тывыскан. Ооң оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кордакчы кылдыр тодараткан кижизи Виктор Васильевич Вусатый болган.

ТР-ниң президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттың № 3 шынзылгазын ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы, 1950 чылдың январь 2-де төрүттүнген Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейге тывыскан. Ооң оралакчы президент албан-дужаалынга кордакчы кылдыр тодараткан кижизи Михаил Сергеевич Козловка база шынзылганы тывыскан.

Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар ТР-ниң президентизиниң дүжүлгезинге кордакчылардан албан езузу-биле баштайгы үш кандидат болган Х. Д. Монгушка, А. Ю. Кашинге, К. А. Бичелдейге байыр чедирген болгаш чедиишкиннерни күзээн. Оларның кижи бүрүзүнүң банкыда түр үениң тускай агар саны ажыттынганын болгаш Төп соңгулда комиссиязындан кандидат бүрүзүнге 3,5 миллион рубль хемчээлдиг акша дузаламчызын ынаар шилчидер дугайында шиитпирин дыңнаткан.

Тываның эрге-чагырга системазында эң бедик албан-дужаалынга кандидаттар Хонук-оол Монгуш, Александр Кашин, Каадыр-оол Бичелдей боттарының ээлчээнде хол үжүү салдырган хуудустарны болгаш өске-даа документилерни белеткеп киирген деткикчилеринге өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Надежда ЭРГЕП.

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттарны бүрүткээр дугайында

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда негелделерге дүүштүр кандидаттарны депшиткенин хынап көргеш, айыткан Хоойлунуң 34 чүүлүнге үндезилээш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1946 чылда төрүттүнген, Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, Кызыл хоорайда чурттап турар, соңгукчуларның эгелекчи бөлүүнүң депшиткени **Монгуш Хонук-оол Доржуевичини** Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр бүрүткээр болгаш бүрүткээниниң дугайында херечилелди аңаа бээр.

2. 1939 чылдың июнь 3-те төрүттүнген, Кызыл кожууннуң тараачыннар болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң ассоциациязының даргазы, Каа-Хем суурда чурттап турар, Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат Х. Д. Монгуштуң саналдап киирген Семенов Александр Ивановичини Тыва Республиканың оралакчы президентизи албан-дужаалга кандидат кылдыр бүрүткээр.

3. 1963 чылдың июнь 12-де төрүттүнген, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутадының дузалакчызы, Россияның Либерал-демократтыг партиязының Тывада девискээр аайы-биле таарыштырыкчызы, Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат **Кашин Александр Юрьевичини** бүрүткээр болгаш бүрүткээниниң дугайында херечилелди аңаа бээр.

4. 1956 чылдың март 12-де төрүттүнген, сайгарлыкчы, Кызыл хоорайда чурттап турар, Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат А. Ю. Кашинниң саналдап киирген **Вусатый Виктор Васильевичини** Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр бүрүткээр.

5. 1950 чылдың январь 2-де төрүттүнген, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) Даргазы, Кызыл хоорайда чурттап турар, соңгукчуларның эгелекчи бөлүктериниң депшиткени **Бичелдей Каадыр-оол Алексеевичини** Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр бүрүткээр болгаш бүрүткээн дугайында херечилелди тыпсыр.

6. 1951 чылдың октябрь 27-де төрүттүнген, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) Даргазының оралакчызы К. А. Бичелдейниң саналдап киирген **Козлов Михаил Сергеевичини** Тыва Республиканың оралакчы президентизи албан-дужаалга кандидат кылдыр бүрүткээр.

Бо доктаалдарны «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Доктаалдарның номери дес-дараалаштыр 114, 117, 115, 118, 116.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. ОНДАР.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харысалгалыг секретары К. БУДУК-ООЛ.

1997 чылдың май 15-ке чедир чурттакчылыг черлерже электри энергиязын бээрин соксадырын хоруур дугайында

КҮРҮНЕ ДУМАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Күрүне Думазының депутаттарының соңгукчулар-биле ужуражыышкыннарындан, девискээрлерде байдалдар-биле таныжып чорааныңдан ап көөрге, хонуктуң үш-дөрт шактарының иштинде чурттакчылыг чамдык черлерже электри энергиязын бээрин соксадып турары илерээн. Электри энергиязын бүгү хереглекчилер — электри энергиязының өртээн төлеп-даа, акшаландырыышкынның четпезинден өрезин төлевейн турар-даа черлер энергияны албайн турар.

Девискээрлерниң хөй кезиинде пенсия болгаш бюджет албан черлериниң ажылдакчыларының шалыңы ийи айдан ажыг үеде саадап турда, өөредилге, эмнелге, уруглар албан черлери акшаландырыышкынны чедир албайн турда, электри энергиязы бээрин соксадып турары чоннуң чөптүг килеңнээшкинин болдуруп турар.

Электри энергиязын бээрин соксадырга чылыг четкилери, котельнаялар, суг хандырылгазының объектилери сандан үнүп болур.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының **доктаадыры болза:**

1. Дараазында шиитпирлерни дүрген хүлээп алырын Россия Федерациязының Чазаанга дагзыр:

электри энергиязы-биле хандырып турар организациялар электри энергиязы дээш өрезин төлевээн организациялардан аңгыда, бүгү чурттакчылыг черлерже электри энергиязын бээрин 1997 чылдың май 15-ке чедир соксадырын хоруур;

озал-ондак болгу дег бронньуг черлерже электри энергиязын бээрин үзүп болбас;

одаар чүүлдерни (газты, хөмүр-дашты, мазутту) бээрин айыткан хемчээлден эвээжедип азы бербейн барып болбас;

электри энергиязы дээш телевирлерни чорудары-биле бюджет организацияларынга федералдыг бюджеттен эргежок чугула хөреңгини үзүп бээрин хандырар.

2. Россия Федерациязының Чазаа «1996 чылда федералдыг бюджет дугайында» федералдыг Хоойлуга өскерилгелер киирер дугайында саналды эргежок чугула апарза киирер болгаш 1997 чылдың федералдыг бюджединге киирер чогуур акшаландырыышкынны хуусаа аайы-биле айтыр, федералдыг бюджеттен хандыртынып турар организацияларны федералдыг бюджеттен чээлилер бээрин хандырар.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының даргазы Г. СЕЛЕЗНЕВ.

Москва.
1996 чылдың декабрь 25.
№ 967-11-ГД.

КАНДИДАТ ДЕТКИКЧИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга ийиги хуусаада соңгуур кылдыр депшиттирген Тыва Республиканың Президентизи—Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак ону депшиткен соңгукчуларның эгелекчи бөлүктериниң болгаш блогунуң бүрүн эргелиг төлээлекчилери-биле дүүн ужурашкан.

— Мээң кандидатурамны бүрүткээринге эргежок чугула соңгукчуларның хол үжүүн эгелекчи бөлүктер болгаш блок чыып алган. Бодунуң холунуң үжүүн берген соңгукчу бүрүзүнге өөрүп четтирдим — деп, Ш. Д. Ооржак чугаалаан. Ам Президентиниң албан-дужаалы дээш демиселди уламчылаар бе канчаарыл, бир эвес ол демиселге киржир болза чүнү кылырының талазы-биле сүмележир дээш ужуражып турарын ол айыткан.

Ужуражылгага чүве чугаалааннар Президентиниң албан-дужаалы дээш демиселди уламчылаарын, Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалының кандидадынга бүрүткедиринге чөпшээрешкен дугайында билдириишкинни бээрин Ш. Д. Ооржактан дилээннер.

Президент ужуражылганың киржикчилериниң саналы-биле чөпшээрешкен. Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалының кандидадынга бүрүткедиринге чөпшээрелин берген дугайында билдириишкинге Ш. Д. Ооржак адын салып берген.

Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан-дужаалының кандидадынга бүрүткедиринге чөпшээрелин берген дугайында билдириишкинге амгы үеде ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельников адын база салып берген.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктары

Д. К.-Х. Ооржакты Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаар дугайында

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Дандар-оол Көк-Хунаевич ООРЖАКТЫ — Дээди Хуралдың депутадын «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медаль-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1996 чылдың декабрь 30. Кызыл хоорай.
№ 573.

В. С. Дандарны Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

Чөөнүң ыңай-бээр кожүп-аргыжарынга база хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажыл-чорудулгазы дээш Чөөнүң ыңай-бээр кожүп, аргыжар албанының удуртукчузу **Владимир Саяович ДАНДАРНЫ** Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1996 чылдың декабрь 30. Кызыл хоорай.
№ 574.

Уктуг-дөстүг

ЧАРЫГДАЛДАР ҮНМЕС

Бай-Хаакка шанактыг теве-биле бичии уругларны сөөрткен тевежи О. Оюнга ужураштым.

— Теве мунуп чораан эвес, дендии бедик дээр-ле болгай — деп, ооң-биле баштактаныштым.

— Чүгле мунар эвес, ону көрүп көрбээн уруглар эндерик чүве-дир ийин. Шанаамда балдыр-бээжектерниң өөрүп, амырап чоруурун. Кызыл хоорайның чурттакчыларының бир кезии дириг тевениң чүгле бараанын көрген, ону мунуп-даа, теве шанаанга олуруп-даа чорааннары ховар боор— деп, Олег Севек-Доржуевич хөөреди.

Чүзүн аайы-биле мал өстүрери безин ук-дөстүг. Ылаңгыя теве малга ол дорт хамааржыр. Олег Оюннуң тевежи уктуун номчукчуларга сонуургадып көрейн. Оюннарның бо төрел бөлүүнүң улуг өгбези Конзукай Чыпсынаевич Оюн теве өстүрүп чораан. Ол «кызыл-дустаарга», оглу Мөңге Оюн теве кадарып эгелээн. Ооң сөөлүнде Олегтиң адазы теве малды кадарып кирген.

Конзукай оглу Очур-оол 1976 чылдан 1991 чылга чедир тевежилээн. Ол хире узун хуусааның дургузунда ол тевени ажаап өстүрериниң байлак дуржулгазын шиңгээдип апкан. Теве ышкаш солун, чаптанчыг мал кайда боор ийик деп, ол хөөрээр. Теве-биле холбашкан ужуралдар дугайын база хөйнү билир. Даайы Очур-оол калырга, ооң оглу Олег-биле кады Севек-Доржунуң оглу Олег ийи теве кадарып кирипкен.

Эрткен чылын тевеге эң каражалыг чыл болган. Улуг болгаш биче 24 теве өлген. Теве аарыгларынга удур хемчеглер чорудар тускай эртемниглер бар эвес. Ооң уламындан теве аарыгларының чылдагааннары тургустунмайн барган. Ол чорук хомуданчыг болбайн канчаар. Бир эвес аарыгның чылдагааннарын тодарадып алган болза, тевелерниң бажын камгалап алырының бүгү аргалары турган. Теве чүгле көшкенде херек эвес, байырчыскаал, оюн-тоглаа, ылаңгыя Шагаа хүнүн эрттиреринге база ажыктыг болуп турар.

Теве мунуп алгаш, бурунгу торгу оруу-биле база чоруп болурунуң үези чедип келген. Ону тударынга, өстүреринге улуг чарыгдалдар база үнмес. Чамдык таварылгаларда көдээ ажыл-агый машиналарының орнун теве солуп шыдаар. Кывар-чаар материалдар, артык кезектер дээр эвес...

Савый-оол ООРЖАК, «Шынның» корр.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

▲ **НЬЮ-ЙОРК.** Борис Ельцинни эмнелгеде чыттырганы черле чөптүг, бо аарыг болза эрткен чылдың декабрьда ооң хөрээнге кылган кезиишкинге бичии-даа хамаарылга чок деп, америк кардиохирург Майкл Дебейки медеглээн. Төп клиниктиг эмнелгеге Б. Ельцинни чыттырар деп ону эмнеп турар эмчилерниң түңнели «эң-не шын базым болган» деп, ол чугаалаан. Россияның Президентизи өкпеде дегдириишкинни чиик-биле ажып эртер, бир эвес чүрекке кезиишкин мурнунда аараан болза, харын аар болуп болур турган деп, Б. Ельцинге кезиишкин кылып турда консультация берип турган эмчи медеглээн.

▲ **ВАШИНГТОН.** Гуманныг эвес чепсек болур чадаг шеригге удур ажыглаар миналарны АКШ-ка бүдүрерин болгаш ажыглаарын кызыгаарлаар талазы-биле чаа эгелээшкинни АКШ-тың президентизи Билл Клинтон көдүрген. Чадаг шеригге удур ажыглаар миналарны ажыглаарын чер болганга хоруур дугайында делегей керээзин чарарынга бо эгелээшкин дуза кадар ужурлуг деп күрүне баштыңының өмүнээзинден Ак бажыңның кылган медеглелинде айыткан.

▲ **НЬЮ-ЙОРК.** Россияның орбитада «Мир» станциязы-биле тутчур сорулгалыг «Атлантис» дээр америк корабльды космосче үндүрериниң белеткел ажылдары доозулган. Джон Кеннеди аттыг космосче ужудуушкуннар төвүнүң төлээзи Брюс Бакингэмниң дыңнатканын езугаар алырга, Канаверал мугулдурда космодромдан ужуп үнер ол корабль «Мир» станциязы-биле бөгүн тутчур.

▲ **БРЮССЕЛЬ.** Турция Бельгиядан болгаш Нидерландылардан «Чер агаар» хевириниң «Хок» дээр 13 ракетазын садып алыр деп турары билдине берген. Ол дугайын америк «Дифенс ньюс» сеткүүл дыңнаткан. Бо садыглажыышкын талазы-биле чугаалажыышкыннар чоокку үеде доостур деп, Бельгияның национал камгалал төлээзи дыңнаткан.

▲ **ПРАГА.** Польшаның премьер-министри Влодзимеж Чимошевич албан чоруу кылып, Чехияда чеде берген. Праганың болгаш Варшаваның удуртукчулары боттарының чурттарының НАТО-га болгаш Европа Чөвүлелинге кирериниң дугайында айтырыгны чугаалажып турар

(РосИТА—СЧТА-ның медээлеринден).

Шынар — ачылыг

ЁЗУЛУГ ЧИЖИЛГЕ ОЛ-ДУР

Мен бо Таңды кожууннуң партия райкомунга 1972 чылда ажылдан келгеш, культура шугумунга ажылдап, танцы-самның бөлүүн баштап турган кончуг аныяк эрни таныыр, билир апарган мен. Ол үеде байырлалдар хүннери хамаанчок, анаа даа оюн-тоглаа кежээлери танцы-сам, оюн-баштак, каткы-хөг чокта эртер эвес. Танцы-самның удуртукчузу Геннадий Оюнну ынчап кончуг эки танып алганым ол.

— Культура черинден чоруткаш, ам 16 чылдың нүүрүн көре бердим — деп, Геннадий Оюн меңээ чугаалады. Ол ам Таңды кожууннуң хереглекчилер ниитилелинге хамааржыр кызыгаарлаттынган харыысалгалыг «Хөй ниити чемненилге чери» деп эштежилгеде ажылдап турар. Ооң кол ла харыылап турар ажылы: чонну чаагай амданныг, печкадан шуут-ла чаа ужулган изиг хлеб база булочкалар-биле хандырар. Аңаа ужуражып, элээн каш сонуургаан айтырыгларымны салган мен.

— Назы-харыңар шору дөгүй берген боор, культура шугумундан канчап чорупканыңар ол, Геннадий Саян-оолович?

— Назы-хар дугайында кончуг ла чиге чугааладыңар. Ынчанмайн канчаар, назы-хар дөгүп эгелей бергеш чорутканым ол. Танцы-сам дээрге, танцы-самна болгай, улгатыжып чедир танцылаар харык кайда дээр силер.

— Кооперация шугумунда 16 чыл чедип турар-дыр силер. Чогум бо хлеб, булочка кылыр цехке кажандан эгелеп ажылдадыңар?

— Хлеб заводунга, колбаса цегинге, ниитиниң чемненилге черинге ажылдап, биче када садыглап-даа турдум. Бо цехти ийи чыл бурунгаар булочкалар кылыр цех кылдыр ажыткан. Баштай булочка кылыгларын кылып турувуста, арыг акша шоолуг-ла кирбейн турду. Ынчанмайн канчаар, чон колдуу-ла эвээш-биче акшазын чүгле хлебче көрүндүрер, а булочка кылыглары садып алыр улус кончуг ховар боор чорду.

— Бо цехте шупту каш кижи ажылдап турар силер, эргелекчиңер кым ирги?

— Бистиң бо цехте хөй кижи чок, тодаргайлаарга, мында 2 ээлчег ажылдап турар. Бир ээлчегде — 2 кижи. Мен бодум, өөм ишти Любовь Ильинична-биле кады ажылдап турар бис. Өске ээлчегде Татьяна Георгиевна Клепинина база Любовь Степановна Колбасенко олар. Оон ыңай бир аштакчылыг бис, ол-ла. Эргелекчивис дээр болза, эштежилгениң даргазы Марил Николаевна Пашкевич-ле болгай. Ол дээрге хөй-ниити чемненилге черинге бүгү назынында ажылдап келген кижи дээр болза чазыг болбас боор. Бир бухгалтер база столовая ажылдакчылары 6 кижи бар.

— Ээлчегде каш хлеб быжырып турар силер, оон кирер орулга кайы хире боор-дур?

— Бир ээлчегде 600 хлебти, 200 булочкаларны быжырып турар бис. Бир хлебтиң өртээ 3 муң 200 рубль, а бир булочканың 1000 рубль. Санап көрүңер даан, каттыжып, хүнде-ле 2 млн. рубльдиң орулгазын киирип турар-дыр бис.

— Силерде хлеб быжырар бичии пекарняның бүдүрүкчүлүү кайы хирел, кандыг марканың пекарнязы ирги?

— Бис ону чогум бичии пекарня дивес бис. Ол дээрге чонда ниити нептерээн ады ол турган боор. ШПД-204 деп марканың үш ындыг шкаф-пекарнязы бар. Маңаа хлебтен аңгыда, далгандан кандыг-даа хевирниң булочкаларын быжырып болур. Бир ындыг шкаф-пекарня 1.5 шактың иштинде 81 хлебти быжырып үндүрер. А үш ындыг шкаф-пекарняның бүдүрүкчүлүүн санап көрүңер даан.

— Силер моон мурнунда чүгле булочка кылыглары кылып турган болгай силер. Кажандан эгелеп изиг хлеб быжырарынче кирдиңер, ооң кол чылдагааны чүү ирги, Геннадий Саян-оолович?

— Бис бо чылдың беш айдан эгелеп хлеб быжырарынче кирдивис. Ооң кол чылдагааны мындыг чүве: бирээде, булочка кылыглары орулга бербес чорду. Ам безин ындыг, хүнде-ле 200 булочка быжырарга, оон 200000 рубль болур, а хлебтен 1 млн. 800 муңну киирип алыр-дыр бис. Ылгал каракка-ла көскү ышкажыл. Ийиде, Бай-Хаактың хлеб заводу-биле езулуг чижилге тургузар дээш хлебти быжырып эгелээн бис.

— Бай-Хаактың хлеб заводу силерниң хлеб быжырып эгелээриңер мурнунда кандыг-даа чижилге чок, кара туразында аажылап турган болгай. Ам Бай-Хаак суурнуң чурттакчыларының база мээң бодумнуң-даа хайгаарап көргеним-биле алырга, ылап-ла езулуг чижилге эгелээн. Бай-Хаактың хлеб заводунуң хлевиниң шынары баксыраан, чон чүгле силерниң быжырган изиг хлевиңерни алыр апарган-дыр, ооң чылдагааны чүде ирги?

— Рынок экономиказының чугула болгаш бир-ле дугаар чөптүг негелдези — бүдүрген бараанның шынары болур ужурлуг. Ынчангаш бис ону сагып, хлебтиң шынарынче чугула кичээнгейни салып турар бис. Баштайгы быжырган 300 хлеб дораан-на арлы бээр, оон дүъш соонда база-ла ындыг. Чон колдуу-ла каш шак үезинде изиг хлеб болу бээрин билир апарган, бис база ону сагып турар бис.

— Хүнде-ле 2 млн. рубльди киирип ап турар-дыр силер. Чарыгдалыңар база улуг-ла боор аа?

— Ол кончуг шын айтырыг, чарыгдалывыс далганга, үске, электри энергиязынга, сугга, үндүрүглерге, шалыңга үнүп турар. Үндүрүглер канчаар-даа аажок көвүдээн. Электри энергиязы дээш база хөйнү төлеп тур бис. Далган, үс-даа ажырбас, боттарывыс бүдүрген продукциявыстың акшазы-биле садып алгаш, ол-ла продукцияны бүдүрүп турар чүве болганда. Бистиң бир эки чүвевис — далган ажыдар дрожжини боттарывыс кылып ап турар бис. Ол ышкаш бистиң мойнувуста олуруп алган столоваяның 6 ажылдакчыларын каксы-даа болза чугаалап кагза эки боор. Ам мырыңай столоваядан чемненир кижи чок болган дээр болза, чазыг болбас деп бодаар мен. Хүнде аңаа чемненип кээр улустуң саны 6 безин четпейн баар-дыр. А дыштаныр хүннерде суг болза столовая ажылдакчылары чүгле боттары чемненип алгаш чоруй баар ол-ла. Ынчангаш олар бистиң мойнувуста олуруп алган деп чугаамның утказы ол ийин.

— Эрткен чылын часкаар силерниң кожууннуң хереглекчилер эвилелиниң даргазы Т. Долинскалдан интервью ап тургаш, моон мурнунда демир садыының иштинге турган пекарняның дериг-херексели канчап барганыл, ынчан кончуг эки изиг хлебти быжырып турган болгай силер, чүге ону катап ажылдадып, хлеб заводу-биле чижилге кылбас силер дээримге, Татьяна Михайловна мынчаар харыылаан: «Бис ону бодап турар бис». Ооң күзели боттанганы ол эвес ирги бе, Геннадий Саян-оолович?

— Ийе, ол ындыг болган-даа чадавас. Ынчалза-даа хлеб быжырарынче кончуг озалдап кирген бис. Демир садыының иштинге турган пекарняның дериг-херекселдери дөгерези бо-дур. Ону маңаа, столоваяның бир чартыынга көжүрүп эккелгеш-ле, чүгле булочкалар эвес, хлебти дораан быжырып эгелээр турган. 1992-93 чылдарда Бай-Хаакка баштайгы хуу магазиннер тыптып эгелээрге-ле, бистиң кожууннуң хереглекчилер эвилелиниң баштаар чери кайын-чүден, канчаар эгелээриниң ужу-кыдыын тыппайн, падын бараан улус болбас ийикпе. Ам харын чоорту чүгээртеп келгени ол-дур.

— Сөөлгү айтырыг, Геннадий Саян-оолович. Бир эвес чажыт эвес болза, айда ажылдап алыр шалыңыңар каш ирги, ээлчегде ажылдап турар ийи кижиниң бирээзи учет-отчет кылыр харыысалгалыг-ла ыйнаан, ол дээш немелде төлевир берип турар ирги бе?

— Учет-отчетту кылыр кижи мээң ээлчээмде болза бодум мен. Ол дээш меңээ чүнү-даа төлевейн турар. Айда суг болза 10 муң рубль немей төлеп бээр-дир. Ол дээрге үш хлеб өртээ безин четпес акша-дыр. А айда ортумак шалың дээрге бис нелээ 1 млн. 600 муң рубль чедир алыр-ла-дыр бис. Шалың бүдүрген продукциядан хамааржыр чүве болганда, чаңгыс аай эвес боор чүве-дир ийин.

— Ындыг-дыр, Геннадий Саян-оолович, силерниң амыр эвес чижилгелиг ажылыңарга чедиишкиннерни күзедим, хлебтиң шынары ол-ла хевээр эки, изиг боол артпышаан, садып алыкчылар үзүлбес-ле болзун.

Савый-оол ООРЖАК чугаалашкан.

Отчёттар

ДУЖААП ЭГЕЛЕЙ БЕРГЕН

Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң күрүне комитединде бо хүннерде кожууннарның чер комитеттериниң ажылдакчылары 1996 чылдың отчеттуг үезинде кылдынган ажылдарның анализтевишаан, чыл төнчүзүнүң түңнел отчедун дужаап эгелей берген.

Республикада чер фондузунуң байдалы кандыг деңнелде турарын, кайы кожуунда чеже колхоз, совхозтар, коллективтиг болгаш арат (тараачын) ажыл-агыйлар барын, кожуун бүрүзүнде чер ээлериниң база чер эдилекчилериниң алган черлеринге хамаарылгазының дугайында дыңнадыгларны, чыл дургузунда чер фондузунда кандыг өскерилгелер болганын, чер үндүрүүнүң айтырыы канчаар күүсеттинип турарының дугайында санажылганы хүлээп ап турар.

Чер ажыглалының болгаш чер камгалалының күрүне контролюн боттандырар талазы-биле чеже хыналда кылдынганыл, ооң иштинде илереттинген хажыдыышкыннарны ол талазы-биле килдистиң даргазы В. С. Дандар, специалист М. С. Кара-Сал хүлээп ап турарлар.

Бо хүннерде отчетту үешаанда дужааган кожууннарга Таңды, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш Өвүр кожууннарның чер комитеттери хамааржыр. Мөңгүн-Тайга, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл кожууннар айыткап хуусаазында дужааза-даа, чедир кылдынмаан чүүлдери хөй.

Чимкемаа МОНГУШ.
ТР-ниң Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң күрүне комитединиң парлалга ажылдакчызы.

Эш-өөрүм кончуг

ОРУЛГАЛЫГ БОЛГАННАР

Кижиниң өскен-төрээн чери, дөргүл-төрел чону кончуг дээрн ышкаш, кижиге ооң хөй чылдарда ажылдап чораан күш-ажылчы коллективи, эки-бакты деңге үлежип чораан эш-өөрү база кончуг эргим. Ам ында ажылдавастаанымдан бээр элээн үе эртсе-даа, чүге-ле чүве ийик, чаңчыккан коллективимге болганчок-ла бо чеде берген, оларның чайгызыг чок ажылының агымынга алзы берген турарымны бодум безин эскербес мен. Чоокта чаа база аңаа чедип, кады ажылдап чораан эш-өөрүм, дуңмаларым-биле 1996 чылдың канчаар эртип турарының дугайында чугаалашканымны номчукчуларга сонуургадыр бодал-биле бо каш одуругларны бижип ор мен.

Бай-Тайга кожпозу 1996 чылдың 11 айларында Кызылдың болгаш Саян артының садыг баазаларындан 5 млрд. 542 млн. рубльдиң янзы-бүрү бараанларын сөөртүп эккеп, чонга садып-саарган. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, бараан саарылгазының өзүлдези 206,3 хуу боон турар. Ниитиниң чемненилгезиниң 6-ла кижилиг бичии коллективи 91 млн. 200 муң рубльдиң аъш-чемин кылып, саарганы база багай эвес. Акша-шалың, пенсия, пособиелер үнмес бо берге [illegible] мынча акшаның аъш-чемин кылып, саарары ындыг-ла амыр эвес.

Белеткел конторазының саарылгазы 107,3 хуу болган. Азы эрткен чылдың бо үезиниң деңнелинден 22 млн. рубльге хөй.

Республикада 20 ажыг садыг ниитилелдеринден чүгле Бай-Тайга кожпозу каража чок боон, харын-даа 107,4 млн. рубль орулгалыг ажылдап турар.

Мурнуку чылдарда кожпога 250 ажыг кижи ажылдап турган болза, бо хүннерде чүгле 130 кижи ажылдап турар. Үениң байдалы-биле чамдык магазиннерни дужургеш, артканнарын «Айдыс», «Эртине», «Кара-Хөл» болгаш «Кожпо» деп бот-тускайлаң эштежилгелерге чарган.

— Мынчалдыр чарлып алгаш ажылдаарга, эштежилгелерниң бот-харыысалгазы улгадыр боор чүве-дир. Мооң түңнелинде карылга чок, харын-даа орулгалыг боон. Роспотребсоюз баштаар чериниң шаңналын алдывысдаа — деп, кожпо баштаар чериниң даргазы Макар Чымбаевич Салчак чугаалай-дыр.

— «Таптаашкын үези» дижир үевисте бистиң кожпо Барыын-Хемчик кожпозу-биле арасында соцчарыштыг турган болгай. Амгы үеде арасында чарыш деп чүве чок-даа болза, кожавыста байдал кандыг ирги?— деп айтырыымга: — Ийе, бо папкада республиканың хереглекчилер эвилелиниң Тывада шупту садыг ниитилелдериниң анализи бар. Моон көрүп ап болур — дээш, улуг бухгалтер Александр Калдар-оолович Ооржак папканы ажа берди. Ам ол папкадан каш сан-чурагайларны көргүзүп, ол ийи кожпону деңнеп көрээли.

1) Бараан саарылгазының 11 айларда өзүлдези (хуу-биле): Бай-Тайга кожпога 206,3, Барыын-Хемчик кожпога 171,0.

2) Бир садыгжыга онаашыр айда саарылга (акша-биле): Бай-Тайга кожпода 25,9 млн. рубль, Барыын-Хемчик кожпода 11,6 млн. рубль.

3) Белеткелдер саарылгазының өзүлдези (хуу-биле): Бай-Тайгада 107,3, Барыын-Хемчикте 34,5.

4) Каража (акша-биле): Бай-Тайга кожпода чок, а Барыын-Хемчик кожпода 128 млн. рубль.

5) Арыг орулга (акша-биле): Бай-Тайгада 107,4 млн. рубль, а Барыын-Хемчик кожпода чок.

Бо каш чурагайлардан алгаш көөрге, Бай-Тайга кожпо баштаар чери үе-шаг чеже-даа берге болза, аңаа торулбайн, чону дээш черле шору ажылдап турар-дыр. Коллективтиң карак кызыл күш-ажылын Роспотребсоюзтуң баштаар чери 1995 чылдың дөрткү болгаш 1996 чылдың ийиги кварталдарының түңнелдери-биле бедии-биле үнелээш, тускай мактал бижиктер-биле шаңнааны-даа таварылга эвес-тир.

— Бо бүгү эки ажылдар бүдүн коллективтиң күжү болбайн аан. Ынчалза-даа өскелерден черле ылгалдыг, эки ажылдап турар кижилериңер база бар-ла болгай. Оларны адап көрүңерем — дээримге, экономист болгаш кадрлар талазы-биле оралакчы дарга Жанна Оолаковна Аракчаа чугаага киржип, мынча диди: «Оларны чаңгыстап адап, санаар болза, көвүдей бээр. Каш-ла кижилеп адап көрейн. Белекмаа Хертек, Чечек Степан, Айлан Салчак (хлеб быжырыкчылары), Дагбы Алимаа, Долаан Чечек, Хертек Чечек (садыгжылар), Дамбыра Сеңмаа, Салчак Любовь, Хертек Лидия (эштежилгелерден) оларны чер-ле онзалап демдеглезе эки боор» — диди.

— Садып турар бараанының өртээн бажын ажыр салып алгаш, оон орулга ап турбаан ирги силер бе? — деп оя-кыя-даа эвес, дорту-биле айтырарымга: «Чок, ындыг чүве кая турар ийик. Бисте өртектер чиик. Харын-даа өске кожполарда өртектерден чиик. Өртек чиик болурга, бараан дүрген сайгарлып, ол кирип келген акша-биле кайы-бир эки бараанның черден дүрген барып бараанаар улус-ла болгай бис. Чамдык улус ынча деп-даа бодап турза хөннү. Эккелген бараанга янзы-бүрү чарыгдалдарны черле салыр апаар-ла болгай» — деп, Макар Чымбаевич тайылбырлады. Шынап-ла, бисте бараан өртээ өске кожполарга көөрде чиик чорбадыве.

— Арыг орулганы ап-даа турар, эки ажылдыг коллектив-тир силер. Бо берге үеде амыдыралы кызыы, кырганнар-даа, аарыг-аржык, хөй уруг-дарыглыг-даа кижилер силерге ажылдап турдулар. Силерге ажылдап тургаш, пенсияже үнген кижилериңерге материалдыг-даа, моральдыг-даа дуза чедирип тур силер бе?— деп сонуургаан айтырыымга, профком даргазы Чойганмаа Билчейевна Бас-оол мынчаар харыылады:

— Бистен пенсияже үнген улустуң даңзызы менде бар. Хоочуннар-даа, инвалидтер-даа хүннеринде оларга болдунар-ла дузаны хире-шаа-биле чедирип турар бис. Чүгле ол хүннерде эвес, амыдырал-чуртталгазы чединмес чамдык эштерин үргүлчү хайгаарап турар бис. Оларга дуза кадарындан кажан-даа чажам дивес бис.

Ол шын. Өлүм-чидимге-даа таваржырга акша-төгериин, аъжын-чемин тудуп алган бола баарлар. «Бергедеп чор мен» деп билдириишкин киирген кижилеринге-даа бо-ла дузалаан боор чүве. Чамдык хурал-суглааларынга хоочуннарын-даа чалап алыры оларның эки чаңчылы. Экини черле эки дээр. Амыдыралга ак биле караның кезээде кожа чоруурy ышкаш, Бай-Тайга кожпозунда чедиишкиннер-биле чергелештир четпестер база бар. Макар Чымбаевич мынчаар чугаалады:

— Ажылдың бир талазы экижип-даа турза, өске талазы черле хоржок боор чүве-дир. Чамдык садыгларывысты түр када дужургеш, ооң орнунга өске чүве кылыр деп турувуста, ол садыг бажыңын ол-ла дүне бузуп, оорлап алгаш баар-дыр. Чежезин кадарар — үениң берге[illegible] ажыглап, чамдык алыксак чиксек кижилер мындыг боор-дур. Оон кадында садыглар оорлаар чорук база көвүдээн. Ам канчаар, белен чүве кая турар, четпестер-биле демисежип, чон дээш ам-даа эки кызып ажылдаар апаар бис — деп, Макар Чымбаевич чугаазын доосту.

Бай-Тайга кожпозунуң баштаар чериниң аныяк даргазы Макар Чымбаевичиниң бо чугаазынга каттыышпышаан, уткуп алганывыс чаа 1997 чылда коллективтиң ажыл-ишчилеринге быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ажыл-ишчиге ам-даа улуг чедиишкиннерни күзеп каалы.

Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ.
Бай-Тайга кожууну.

ТААРЫМЧАЛЫГ

Чөөн-Хемчиктиң Чыраа-Бажы сумузу кожуунда болгаш харын-даа республикада улуг сумуларның бирээзи.

Ында эмнелге чери чурттакчыларның ажыл, амыдыралында чугула черни ээлеп турары билдингир. Ынчангаш суурда эмчи салбырының эргелекчизи Удур-оол Седенович Монгуштан эмнелгеде байдал дугайын чугаалап бээрин диледим:

— Эмнелгеге 35 кижи ажылдап турган улус бис. Каш хонук бурунгаар кызырылда кылганы-биле ам 13 кижи артывыс. Аарыг кижилерни чыттырып эмнээр салбырывысты аъш-чем, одаар чүүл, электри энергиязынга бергедээш, хаап каапкан бис.

Бо эмнелге чери дузалал ажыл-агыйы тударынче чүге сагып салбайн турарыл? Иштики курлавырлар бар-дыр, байлаавыс четчир-дир. Ногаа тарыырынга бистиң суурувус кончуг таарымчалыг болгай.

Кара-Сал ООЛАК.

АНЫЯКТАР ЯАМЫЗЫНДА

Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле яамының коллегия хуралы бөгүн болур.

Аңаа ТР-ниң Чазааның Секретариадының социал политика талазы-биле начальнигиниң оралакчызы Д. О. Саая болгаш кожууннарда аныяктар-биле ажылдап турар төптерниң ажылдакчылары киржир.

Ук хуралга Аныяктар херектериниң талазы-биле яамының эрткен чылда кылып чоруткан ажылдарының түңнели, келир 1998 чылда кожууннарда ажылдап турар специалистерни белеткээриниң, өөредириниң болгаш ук яамының бо чылын чорудар ажылының дугайында айтырыгларны чугаалажыр.

Чечек ДОНГАК.

Участок эмнелгезинде

ХАГДЫНГАН, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Межегей суурнуң участок эмнелгезиниң ажылының дугайында эмнелге эргелекчизи Байлак Хертековна Хертекке ужуражып, чугаалап бээрин диледим.

— Участок эмнелгези каш чыл бурунгаар аарыг кижилерни чыттырып эмнеп турган болза, ам байдал өскерилген. Эмнелгениң чыдып эмнээр салбырын чайгы үеде аъш-чем, эм-таң чогу болгаш акша-төгериктиң чедишпези-биле хаап каапкан. Салбыр кызырылдага таварышкан деп кожууннуң улуг эмчизи М. Т. Оюн дыңнаткан чүве. Чогум аарыг улус хүлээп алыр черивистиң септелгезин чоруткаш, одалга черин аңгылааш, аарыг кижилерге дүрген дуза чедирери-биле 5 оруннуг өрээлди тургузарын кожууннуң төп эмнелгезиниң удуртулгазы планнап турган.

Кыш дүшкен. Кылып чорудар ужурлуг ажылдар ам-даа чоруттунмаан. Чеже соок бажыңга аарыг кижилер хүлээп алыр боор, ам мырыңай салбырның кухнязынче сыңмарлажып кирдивис. Ында бистен аңгыда, аптека ажылдакчылары база каттыжып келген. Бо хүннерде кухняда аарыг улустарны хүлээп ап, бичии чаштарга тарылгаларны кылып, ажылывыс уламчылап турар бис.

— Байлак Хертековна, шынап-ла, дыка берге байдалда ажылдап турарыңарны билип тур мен. Аарыг кижилер кайы хире кээр-дир?

— Межегей участок эмнелгезиниң аарыг кижилер чыдар болгаш аарыг кижилер хүлээп алыр черлери хагдынган-даа болза, дуза дилеп келген кижилерни анаа-ла үндүрүптер эвес, оларны хынап, дузаны чедирип, хүлээп ап тур бис. Биске бир неделя дургузунда 30—40 кижи кээп, кадыын хынадып ап турарлар. Оон ыңай ол-ла үе иштинде 20 ажыг чаштар план ёзугаар тарылга эрттирип кээп турарлар.

— Эм-таң талазы-биле байдалыңар кандыгыл, Байлак Хертековна?

— Эмнер талазы-биле хандырылгавыс кончуг багай. Март айдан эгелеп эмнер албадывыс. Кожууннуң төп эмнелгезиниң улуг эмчи сестразы А. Х. Оюнга үргүлчү баар улус-тур бис. Чүве айтырарга, чүгле ажылын, шугулдаар кижи болду. Эвээш-биче-даа болза, төп эмнелге черлеринче эм-таңны хуваап берип турар болгай. Ынчангаш эмнер талазы-биле байдалывыс нарын. Аптекада база эмнер чок. Эмнерниң өртээ дыка улгаткан болгаш, аарыг кижилер ону шуут садып алыр аргазы чок. Акша-төгерик база үезинде үнместээн.

Сөөлгү үеде аарыг кижилер дүрген эмчи дузазын алыры бергедээн. Эм-таң, акша-төгериктиң чедишпези билдингир. Ынчангаш аарыг кижилер боттары машина-техника тыптынып алгаш, дүн-хүн дивейн төп эмнелгеже чоруп, дузаны ап турарлар. Ылаңгыя бичии уруглар, саатты иелер аарый бээрге, берге байдалга таваржыр-дыр бис.

— Сөөлгү үеде Таңды кожуун чагыргазының доктаалын ёзугаар чер-черде чурттакчы чон кадыкшылын хыналып, ол ышкаш шээр болгаш өкпе аарыгларынга хамаарыштыр эмчи хыналдазын эрттирер дээн болгай. Бо талазы-биле кандыг ажыл чорудуп турар силер?

— Межегей суурда сөөлгү үеде нептерен турар социал болгаш өске-даа аарыгларны тодарадыры-биле, бүрүн эмчи хыналдазын кижи бүрүзү эрткен турарын хыналдага алган бис. Кысказы-биле чугаалаар болза, бистиң байдалывыс ындыг-ла кончуг эки эвес деп чүвени билип-ле олур боор силер. Ынчангаш төп эмнелгениң удуртулгазы бисче ээ көрнүп, бергелерни ажып эртери-биле дузаны көргүзер боор деп идегеп орар бис.

Сонам-Байыр КАПКАС.

ООН ЫҢАЙ ЧЕРДЕ

Мени, хамааты кижини, удуртукчуну куду көрүп, буруудаткан хөй материалдар сөөлгү элээн каш чылдар дургузунда чамдык солуннарның арыннарынга парлаттынып келгенин хүндүлүг номчукчулар билир. Силер мынчаар бодап, кайгай берип болур силер. Мандан-Хорлуу харыылавайн, чүге шимээн чок олурар кижи боор? Бир эвес харыы бербес ыттавас болганда, боду буруулуг кижи-дир. Ол бүгү буруудадыышкыннарга, хоп-меге болгаш барымдаа чок нүгүлдээшкиннерге дорт харыыны бээр деп ам шиитпирлеп алдым. Черле чеже шыдажыр мен, хүндүлүг номчукчулар!

Бүгү хоп-меге, нүгүлдээшкиннер чүгле мээң дугайымда солуннарга бижиттинген, өске-даа албан черлеринге чедирген турган болза, солуп дамчыштыр харыылавайн, судка хомудалды дорт-биле киирип болур турган мен. Чугаа хамыктың мурнунда республиканың үндүрүг инспекциязының ат-алдарының дугайында болуп турар. Ынчангаш Конституцияда көрдүнген хамааты эргелеримни бодумга хевээр арттырбышаан, ажыы-биле бүгү чонга дыңнадыр, харыылаар хүлээлгелиг мен. Мооң мурнунда чүге харыылавайн турган мен ынчаш?

Республиканың үндүрүг инспекциязынга ажылдаар мурнунда республика чергелиг удуртукчу ажылдың дуржулгазы меңээ чок турганын ажыы-биле бижип көрейн. Ынчаарда чаа-ла ажылдап эгелээним ол. Тываның үндүрүг органнары ол үеде чаа-ла тургустунуп, оларның ажылын эгелеп, сайзыраңгайжыдып, аппаратты быжыглап турган. Ажылдың хемчээли улгадып, негелде бедип, үндүрүг хоойлужудулгазы чаартынып келген. Бо ажыл дээрге, чаа эгелээн херек болуп турду. Ажылдавышаан, удур өөренип ап турдувус. Эргежок чугула дуржулганы чоорту шиңгээдип ап келдим. Ол-ла үелерде мээң хууда амыдыралым база нарын турду. Бодумнуң хууда амыдырал-чуртталгам дугайында тода бижээни дээш мени буруудатпайн көрүңер, эргим номчукчулар. Чаш уруг азыраар шөлээ алыр ужурга база таваржып турдум. Ол шөлээден хуусаа бетинде ажылче үнген дораан-на күштүг кызыышкынга, дүрбүүшкүнге таварыштым ийин. Чөптүг, чөптүг эвес чылдактар-биле мени дыка-ла буруудадып эгелээннер. Харыысалгалыг болгаш бедик албан-дужаалдыг бир-ле ажылдакчы мени буруудадып туруп берген. Хүндүлүг номчукчуларның кичээнгейин алаактырбас, үе-шагын хилис эрттирбес сорулга-биле, ол бүгү бужар тоогунуң шуптузун тодаргай бижиир деп бодавайн-дыр мен.

Шынап-ла, бужар тоогу чүве. Ынчалзажок чамдык чүүлдерни айтыры черле чугула боор.

Москвадан келген комиссиялар болгаш бистиң республиканың Чазааның комиссиязы бүгү медээлерни, меңээ удур «фактыларны» кичээнгейлиг хынап көрген. Медээлерде ол «фактылар» бадыткаттынмаан. Ынчангаш судка хомудалды киирбейн барган мен. Байдал экижий бээринге идегээн мен, чаш уруглуг кижи болганымда, чаргылдажырын күзевээн мен. Мээң эвээш эвес таныш-көрүштерим, оларның арасында удуртукчу кижилер безин мынча деп сүмелээннер: чаш ажы-төлдүг ие кижи чаргылдажып, судтажып турган хереэ чок боор. Бедик эрге-дужаал чедип алырын күзээн, дуржулгалыг ончук-чөңгээчиниң алыс психологиязын, иштики талазын ынчаарда мээң өңнүктерим чедир эскербээнин ам билип чор мен...

Хүндүлүг номчукчулар! Кижи психологиязының алыс бүдүмелдериниң бирээзин бодум безин чедир эскербээн болдум. Хамык ужур чүдел дизе, массалыг информация чепсектерин дамчыштыр бир-ле чүвени кедергей хөөредир, өөскүдер болза, ончук-чөңгээчиге ажыктыг кылдыр хөй-ниитиниң кандыг-бир бодалы, санал-оналы тургузуп берип болур болгай. Ол ончук-чөңгээчи кижи ону ылаптыг билген хире. Арыглавайн, дүрбүүр херек дээн ышкаш. Бадыткаттынмаан ол-ла «фактылар» янзы-бүрү солуннарның арнынга коступ келгилээн. Мээң адымга, меңээ удур кыжаныышкыннар телефон дамчыштыр безин дыңналып турду. Ат салдынмаан медээни Дээди Хуралдың депутаттарынга безин бүдүү дамчыдып берген болду. Ол медээни депутаттар херекке-даа албаан, сайгарып-даа көрбээн. Ат салдынмаан ол медээ-биле чергелештир, ат салдынган материалдар солуннар арыннарынга база коступ келген. Ол материалдарның адаанга ат салган кижи — республиканың үндүрүг инспекциязының начальнигиниң бирги оралакчызы Д. Л. Тинмей. Ооң даразында журналист В. Кузнецовтуң чүүлдери коступ келди. Ол бүгү материалдар, чүүлдер чүгле бистиң албан чериниң ажылдакчыларынга эвес, харын силер бүгүдеге база билдингир боор, хүндүлүг номчукчулар. Мээң-биле маргылдаа үезинде Д. Л. Тинмей меңээ бир катап мындыг утказыг медеглел кылган: солуннар дамчыштыр Мандан-Хорлууну ужур каар. Ынчаарда ол медеглелди колдуунда херекке-даа албаан мен. Тываның партия органнарынга бедик албан-дужаалдыг турган Д. Л. Тинмейниң салдары, хууда харылзаалары, шынап-ла, күштүг турганын ынчан эскербээн болдум. А мени чаңгыс катап безин көрбээн, мээң-биле көңгүс чугаа кылбаан журналист В. Кузнецов мени буруудадып, солуннарга канчаң чүве бижээнин пат-ла кайгаар-дыр мен. Республиканың үндүрүг инспекциязынга ооң келгенин чаңгыс-даа катап көрбээн мен. Ол хирезинде меңээ удур хөй материалдарны төп солуннарга безин бижип четтигипкен.

Республиканың үндүрүг инспекциязының начальнигиниң бирги оралакчызы Д. Л. Тинмейниң партия кежигүнү болуп турарын биживишаан, политиктиг партияларга удур кандыг-даа үзел-бодалымның чогун онзалап демдеглээр, медеглээр бодай-дыр мен. Янзы-бүрү политиктиг партияларга кежигүн болуп турар угаан-сарыылдыг эвээш эвес кижилер мээң чоок таныштарымның арасында бар ийин. Бистерни кижизиг болгаш төлептиг мөзү-шынарлар холбаштырып, харылзаштырып турар. Ажылдап турар бо бүгү үемниң дургузунда эки-даа, багай-даа талалыг коммунист удуртукчуларны көрүп келдим. Меңээ удур демги дарга таптаашкын, ыйыышкын үезиниң чамдык удуртукчуларынга хамааржыр кижи дээрзин ам билдим.

Республиканың үндүрүг инспекциязының ажылын хынаан он-он комиссия бисте хээли алыр-бээриниң, албан-дужаалды мээң соора ажыглаанымның чаңгыс-даа факт-барымдаазын тыппаан, ажылда четпестерни болгаш чедир кылдынмаан чүүлдерни демдеглээн болгаш оларны дарый чайладыр аргаларын сүмелээн.

Кандыг-бир онзагай үлегер көргүзүпкү дег шыырак удуртукчу кылдыр бодумну санаваан болгаш санавас-даа мен. Бодумнуң ажыл-чорудулгамга частырыгларны кылганымны билир мен, хүлээп көрген мен, ол дугайында кады ажылдап турар эш-өөрүм болгаш үстүкү органнар айыткан. Четпестерни болгаш частырыгларны чайладырын оралдажып келген болгаш оралдажып-даа тур мен. Мээң хууда характеримде четпестер барын база билип чор мен. Ол дугайында тодаргай чугаалааш-даа канчаар мен. Ол дугайында кижизиг ёзу-биле билип ап болур деп бодаар мен. Бодумнуң четпестеримни чайладырын, ажыл-албанымга улам-на мергежииримни үргүлчү оралдажып чор мен. Ол оралдажыышкын канчаар бүдүп турарын боттарыңар-ла болгаап көрүңерем, хүндүлүг номчукчулар. А дээрги Тинмей ону болгаап көөр кижи эвес-тир. Чүге дизе меңээ удур ооң бүгү «шүгүмчүлели» арыг сеткилге үндезилеттинмээн. Бистиң коллективтиң ниити болгаш профэвилел организациязының хөй санныг хуралдарының протоколдарын көрүп болур. Ол хуралдарның чаңгызынга-даа Д. Л. Тинмей деткимче албаан. Үндүрүг инспекциязының емунээзинден республиканың удуртулгазынга ат салбайн киирген медээлериниң фактылары-биле коллектив чөпшээрешпээн. Ол медээлерниң бирээзинге автор мынчаар бижээн: «Чедир бадыткаттынмааны, чедир көрдүнмээни, буруу шаптынмаан хоп-чип шын эвес үнелелдерни, боттуг эвес шиитпирлерни болдурун турарынга бүзүревишаан, тодаргай бижип айтырып шиитпирлеп алдым...» Дыка-ла кажар-дыр! Коллективке кадык эвес байдалды боду массалыг информация чепсектерин дамчыштыр тургускан болгаш үшкү судьяның ролюн болунга боду шиңгээдип алган. Бо талазы-биле ооң бир онзагай байдалы — бүгү чүвени будундан бажынче аңдара тудуп өөренгени, билири. Чижээ, кажан Москваже албан-ажыл аайы-биле мээң барып чорааным үргүлчү бүдүү хынап келген: кажан ынаар чорутканымны, кайы үеде ээп келгенимни, чүге чорааным, чүнү кылганымны болгаш оон-даа өске. Москваже удаа-дараа барып турганым дээш ол мени буруудадып турар. Кажан Москвага чорааш чанып келиримге, дораан дедир кыйгыртыр үелер база тургулаан.

Малчын коданда

КЫШТАГДА ЧЫРЫК ЧОК

«Кара-Булуң» совхозтуң шээр малы ындыг-ла кончуг хөй эвес. Олар үш коданда үстүнген. Төрүүр коданны 16 чыл иштинде малчыннаан дуржулгалыг кадарчылар Николай Ондар, Татьяна Куулар кадарып турар. Малчыннар Ак-Тал деп черде кыштаглаан. Оларның коданында 180 төрүүр хөй бар.

Мооң мурнунда план ёзугаар 80 хураган алыр турган, 78-ти камгалап алганнар. 1995 чылда планын күүсеткеш, шаңнадып турган улус болгай. А бо чылын оларның көргүзүү база-ла эки болур ужурлуг. Өдек-кыштаан эки белеткеп алган. Сиген-ширбииш четчир. Суг сөөртүлгези үзүктел чок.

Совхозтуң дирекциязы акша-шалың бербейн-даа турар болза, малчыннарга аъш-чемни доктаамал чедирип турар. Чаңгыс-ла багай чүве — Чаа чылдың бүдүүзүнде чырыкты өжүрүп каан, чылдагааны билдингир-ле болгай, чырык өртээ төлээр акша чок.

Николай Сегбеевич Чаа чыл соонда совхозтуң директорунга, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальнигинге хомудалын илередип, чырыкты дарый кылдыртып бээрин дилээн. Ынчанмайн канчаар, хөй бо айның ортандан ыңай оолдап эгелээр. Чырыкка өөренип калган кадарчылар караңгыга канчап шыдажыр дээр силер.

Ол ышкаш сөөлгү чагган харның соонда, Шоол девискээринге хат хадааш, хөртүктеп каапкан.

БИСТИҢ КОРР.

Амыдыралдың кадык-чаагай овур-хевири

СӨСТЕН БОТТУГ ХЕРЕКЧЕ

Кызыл кожууннуң төвү Каа-Хем суурнуң чагырга бажыңынга ук кожуунда хаара туттунган сумуларның чагырга даргаларының социал политика талазы-биле оралакчылары, херээженнер чөвүлелиниң даргалары болгаш школаларның организатор башкылары-биле каттышкан семинар болуп эрткен.

Аңаа элээди уругларның болгаш аныяк-өскенниң кадыкшылы, оларның эргелери, арагалаашкын болгаш наркомания база кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында, тодаргайлаарга, чуртталганың кадык овур-хевириниң айтырыгларын чугаалашкан. Үстүнде айтырыгларга хамаарыштыр ук илеткелди тус чер чагыргазының не-чаш талазы-биле харыылаар килдистиң эргелекчизи Б. Д. Ооржак кылган.

«Сөөлгү үеде 15—16 харлыг элээди уруглар эрте божуп, аныяктарның арагадары ижер, наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаар болгаш корум-чурум үрээр чоруу көвүдээн. Эрткен чылын кожуунга 429 кем-херек үүлгедиишкиннери болган, эзиректер сергедир черже 840 кижи кирген болгаш оларның аразында назы четпээннер 67, а херээженнер 41 болган.

Үстүнде айыттынган четпестерге удур хемчеглер алыры-биле эртем-практиктиг конференцияларга-даа, хуралдарга-даа бо бүгүнү чаңгыс эвес удаа чугаалашкан.

Чамдык арага-дарыже сундугар болгаш чыдыг чашпан тыртар аныяк кижилер боттарының-на чараш, чалыы чуртталгазын боттары кызырып, кадыкшылынга хора чедирип турары таан хомуданчыг. Ынчангаш бо берге байдалдан аныяк-өскенни канчаар адырып, «кара тамыдан» канчап уштуп алырыл дээрге-ле демниг ажылдан кончуг хамааржыр деп бодаар мен.

Амыдыралдың кадык чаагай овур-хевири дээш чүгеле бистер, силер сагыш аарып чоруур бис... Бир эвес бис шупту кижилерниң кадыкшылы дээш аңаа удур демниг ажыл чорутпас болзувусса, шын эвес орукче кирип, харын-даа ниитилелге нарын байдал тургустунуп кээп болур үеге чеде бээривис чайгылыш чок. Оът-сиген болгаш наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаар, арагалаар ада-иеден төрүттүнген уруг-дарыывысты көрээлиңер, оларның угаан-сарыылы четпес-дудуу, янзы-бүрү кемдээшкиннерлиг, өске-даа аарыгларлыг болурун билир бис. Мындыг чүүлдерни амыдырал көргүзүп, бадыткап турар. Ынчангаш кадыкшыл — кижиден кол хамааржыр деп чүвени утпаза эки...» Бо одуругларны Б. Д. Ооржактың илеткелинден кысказы-биле киирдим.

Семинарга киришкен аалчылар «Элээр» чорук болгаш кадыкшылга төвүнүң чөвүлелиниң даргазы Н. Б. Тыртык-Кара, Аныяктар херектерниң талазы-биле яамының харыысалгалыг ажылдакчызы Т. Ч. Дамба болгаш ук кожууннуң не-чаш талазы-биле килдизиниң специализи М. С. Ондар олар боттарының бодалын илередип тура, мындыг чүүлдерни онзалап чугаалааннар.

Чуртталга өг-бүледен эгелээр. А өг-бүле тудуп чурттаан ийи кижи — ол өг-бүле эвес-тир. Кажан оларга бичии уруг төрүттүнүп, немей көстүп кээрге, ынчан оларны бүдүн өг-бүле деп санаар. Ынчангаш ажы-төл өг-бүлеге кол, чугула рольду ойнаар.

Уругларны чүгле өг-бүле эвес, а күрүне база кижизидип турар болгай. Канчаар? Ажы-төл бичиизинде уруглар садтарынче, оон школаже, школадан янзы-бүрү өөредилге черлеринче, шак-ла ынчаар бир албан черинден өскезинче шилчип чоруп өзүп келирлер. Бо шилчиишкин үезинде чамдык ада-иелер уруг-дарыының кижизидилгезинче шоолуг-ла сагыш салбайн баарлары база бар. Ынчангаш уругларның сөс-домак дыңнавас ниикпе, тура-сеткили улуг, чурум үрээр чоруу ада-иениң чедир кижизитпээнинден база дорт хамааржыр.

Чуртта социал болгаш экономиктиг байдал баксырап, акша-төгерик үезинде үнместеп, ажыл-агый черлеринде кызырылгаларга таварышкан ажыл чок кижилерниң саны көвүдеп, оон-биле чергелештир аъш-чем, идик-хеп, эм-дом болгаш өске-даа чүүлдерниң өртек-үнези улгадып турары уругларга база багай салдарлыг.

Хүндеп хүнче долу эвес (чара бадыланышкан) өг-бүлелерниң саны көвүдеп турары дүвүреңчиг. Бир эвес ада-ие уругларының келир үезин дээш сагыш аарып бодаан болза, чарлыышкын, арагалаашкын болгаш «социал өскүс» чорук деп берге айтырыг шиитпирлеттинип, оларның саны эвээш-даа болур ийик.

База бир чугула айтырыгларның бирээзи — уругларның кадыкшылы. Кызыл кожуунда шупту 4502 өөреникчи бар. Профилактиктиг эмчи хыналдазындан алгаш көөрге, дижи аарыг өөреникчиниң саны хөй болган, көөру багай уруглар 278, дыңнаары четпес уруг 161, оон-даа өске аарыглар бар. Бо сан-чурукайлар уругларның кадыкшылының баксырап келгенин херечилеп турар. Үе чеже-даа берге деп турза, ажы-төлдүң кадыкшылы, кижизидилгези, өөредилгези болгаш оларны бот-тускайлаң чуртталгага белеткеп үдээри дээш туржуру — бистиң шуптувустуң хүлээлгевис...

Ынчангаш чуртталганың кадык чаагай овур-хевирин чедип алырда, суурларга, хоорайларга болгаш школа төптеринге өг-бүле болгаш кадыкшылга клубтарын хөйү-биле ажыдар болза эки. Чамдык черлерде, чижээ, Шамбалыг болгаш Кызылдың 9 дугаар школаларында ындыг төптер ажылдап эгелей бергени өөрүнчүг. Аңаа чоргаарланмас арга чок.

Шимченгир кижиниң угаан-бодалы, сагыш-сеткили байлак болуру чугаажок, ынчалза-даа кадыкшыл — ол чуртталганың ээзи деп чүвени утпаза эки. Кадык-чаагай амыдырал дээш кижизидилге ажылынга бар-ла арга-мергежиливисти ажыглап, демнежип, дилеп, тып турар чурттаары бистен кол хамааржыр.

Семинарның киржикчилери хурал-биле кызыгаарланмайн, практиктиг арга-дуржулганы база солушкан.

Чечек ДОНГАК.

Агартыышкын

ОРУЙГУ ДАА-ЛАМА

1912 чылдың Хомду дайынынга киришкен 670 ажыг тывалардан чааскаан Моолдуң Богда-Кегээниниң айыткалы-биле Соруктуг Маадыр деп ат алгаш, төс карактыг одагалыг, хереллиг кызыл чинзе кадаткан, үжеп чылдарда бай ызыгуурлуг, чиңзелиг чораан дээш соңгуур эргезин казыдып, хөреңгизин хавырткан, ол дайынга Бээзи кожуунунуң шериин даргалап (командирлеп) чораан Куулар Балдаң оглу Лопсаңның дугайында (1993 чылдың сентябрь 17-де «Шында» үнген) материалдар чыып тургаш, бо «контрреволюстуг бөлүкке» хамаарышкан архив документилерин ыяап-ла коптарар ужурга таварышкан мен. Чүге дизе «бөлүктүң идепкейлиг киржикчилери» дээш Лопсаңның кады төрээн дуңмазы Мандыр-Чүлдүм, 19 харлыг оглу Мөңге-Сүрүң база улуг оглу Мартан-оол буруудаттырганнар.

Бо үш кижи-биле мен төрел аайы-биле эдержип келген, эки таныыр болгаш билир мен. «Бөлүктүң киржикчилерин» 1938 чылдың ноябрь — 1939 чылдың январь аразында тудуп хоругдаан. Архивте бар документилер-биле таныжып турар үемде, истелгени чорудуп турганының талазы-биле дыка хөй будалчак айтырыглар тургустунуп келир чорду. Оларның чамдыызынга харыыны 1962 чылдың ноябрь 11-де Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазының адынга 1939—1943 чылдарда ТАР-ның Иштики яамызының сайыдының оралакчызы турган Салчак Чанзанович Парчинниң база Иштики херектер яамызынга 1993 чылда ажылдап кирген, 1937 чылдан эгелеп оперативтиг төлээлекчи турган Дмитрий Шогжунаевич Моломдайның 1962 чылдың декабрь 12-де Тыва АССР-ниң прокурорунуң болгаш Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазының адынга бижээн тайылбырлары берип турар.

Кижи бүрүзүн тудуп хоругдаарынга үндезин кылдыр ук херектерде мынчаар бижээн: «ТАР-ның иштинге турган ТАР-ның революстуг нам, чазаан дүжүрер, японга каттыштырар дээн контрреволюстуг, хоралакчы, шивишкинчи организация Чөөн-Хемчик кожуунунуң Баян-Талага турган, контрреволюстуг бөлүктүң идепкейлиг киржикчизи турганы тодаргай». Моон алырга, истелге эгелевээнде-ле, каразыткан кижилерниң өчүктерин безин албайн-даа, Иштики херектер яамызының төлээлекчизи оларның кандыг херек үүлгеткенин баш удур билир, оларны чүгле буруудадыр хооннуг турганы ол ирги бе деп айтырыг тургустунар. Оон башка, «идепкейлиг киржикчизи турганы тодаргай» деп ыя бадыткал кандыг барымдааларга үндезилеттинген ирги? Истелгениң канчаар чоруп турганын архив документилеринге даянгаш, сайгарарын оралдажып көрейн. Буруудаттырып турар кижилерни тус-тузунда чаңгыстай байысааганының чүгле чаңгыс-чаңгыс протоколдары херектерде коштунган. Хоругдаан соонда Мандыр-Чүлдүмнү — 62, Мартан-оолду — 10, Мөңге-Сүрүңнү — 21, Опайтыны 14 хонук эрткенде байысааган. Буруудадыр түңнелдерни оларга бажыңнаткан сөөлүнде, ийиде дөрт ай чедир үе эрткенде таныштырган. Байысаакчыларның шупту буруудаттырып турар улустарга тус-тузунда салып турган айтырыглары чаңгыс аай: «Контрреволюстуг бөлүкке кажан кирген силер?», «Удуртукчулар кым турганыл?», «Контрреволюстуг бөлүк кандыг сорулгаларны салып турганыл?»

Кымнарның кажан, каяа, кандыг «контрреволюстуг» үүлгедиглер кылганын бадыткап турар барымдааларлыг чаңгыс-даа айтырыг чок. Протоколдар ёзугаар, буруудаттырган кижи бүрүзү буруузун дораан-на билинген бооп турар. Чаңгыс Мартан-оол бирги байысаалга үезинде бодун чааскандырызын-на байысаарга, Опайты-биле нүүрдештирерге-даа буруудадышкынны хүлээп албаан. Ооң соонда 60 хонганда, ийиги байысаалга үезинде 1937 чылда Оруйгу Даа-Ламаның аайынга киргенин билинген. Мандыр-Чүлдүмнү байысааганының протоколунда байысаакчының бир мындыг айтырыы бар.

— Силер хереэңерни баштай хөрлеп турган болгай силер. Чүнү бодааш, соглээр турацар чок турганыл?

— Күрүнени чок кылыр дээн улуг херек боорга, арга чадаарда хөрледим. Билип алганы күштүг болурга, шыдавайн соглээп мен — деп харыы берген.

Бар чаңгыс протоколда Мандыр-Чүлдүм буруузун дораан билинген, ону мурнунда база байысаап турган хире. Моон бадыткалы Дмитрий Моломдайның тайылбырында бар. «Буруудаттырып турар кижи билинген өчүк бербээн таварылгаларда байысаалга протоколдарын тургуспас турган».

ТАР ИХЯ-ның шуут үзэ шиидер коллегиязының 1939 чылдың 2 ай 14 хүнүнде болган 1 дугаар херек шиидер хуралының доктаалындан ушта бижилге: «ТАР Эрүү дүрүмүнүң 10, 11, 12, 13 чүүлдери-биле буруудадыр хереэ болза, ТАР-ның революстуг ёзу тургузуун, ооң чазак, намын боо-чепсектиң күжү, Японнуң дузаламчызы-биле дүжүргеш, феодалдың ёзу тургузуун тургузар дээн сорулгалыг, контрреволюстуг шивишкинчи организастың Баян-Талага турган к/р бөлүүнүң идепкейлиг киржикчизи турган Куулар Опайтыны 8 чылга бажыңга шиидер, хөреңгизин хавырар. Куулар Мандыр-Чүлдүмнү 8 чылга шиидер, хөреңгизин хавырар. Куулар Мартан-оолду 7 чылга шиидер, хөреңгизин хавырар. Куулар Мөңге-Сүрүңнү 3 чылга шиидер, хөреңгизин хавырар».

Шымбай-оол Куулар 5 чылга бажыңга шииттирип, хөреңгизин хавырткан. Оруйгунуң кады төрээн дуңмазы Шаажаң 1939 чылда кара-бажыңга өлген. Ажыл-агыйының, өг-бүлезиниң байдалын кичээнгейге ап, бо кижилерниң ындыг «бөлүкке» кире бээриниң барымдаалары турган бе деп айтырыг тургустунуп кээр. Ол чылын өөнүң ишти чок болган, холунда улуу 16, хеймери 5 харлыг беш ажы-төлдүг, даңзылаан акт ёзугаар 57 баш чылгы малдыг, 40 инектиг, 300 ажыг өшкү, хойлуг, 44 харлыг Мандыр-Чүлдүмнүң бажынга 1936 чылда ындыг бодал кирери чогенчиг хире. Ажы-төлүн азырап, мал-маганын ажаарынга безин молдук-калдык турган эвес бе? Эң улуу ол харлаан, дөрт ажы-төлдүг, аксынга ой малдыг, Чадаананың Үстүү хүрээзинге 13 харлыындан эгелеп чеди чыл өөренген, сарыг шажынның дириг чүве амызынга четпес деп суртаалын биле берген 35 харлыг Мартан-оолдуң бо «бөлүкке» киржи бээриниң боттуг барымдааларын кижи тыппас. «Контрреволюстуг бөлүкке» бо ийи кижиниң киргениниң бир чылдагааны кылдыр адазы шаанда чалаң дужаалдыг чорааның алган чорду. 1930 чылда болган Хемчиктиң ийиги самыыныың удуртукчуларының бирээзи, үгбазын алган честеэн Барыймаа Куулар турганын база чылдагаан кылдыр санаан.

Чаа-ла 17 харлаан, өг-бүле безин тутпаан Мөңге-Сүрүң 1937 чылда бо «бөлүкке» канчап каттыжа бээр болду? «Бөлүктүң идепкейлиг киржикчизи» Куулар Дажы-Доржу оглу Шымбай-оол 1897 чылда Баян-Талага төрүттүнген.. Улуг-Хүрээге (Улан-Баторга) сарыг шажынның ортумак эртемин доозукан, байысаалга протоколунда бижээнин ёзугаар, «таңгыт ном, тыва бижик билир, хелиң саңмаарлыг, 3 баш чылгы, 5 баш инектиг, казанак бажыңныг. 1930 чылдан 1932 чылга чедир соңгуур эргезин казыдып чораан. Хереэн үзе баскан соонда «Октябрь 30 чылы» колхозка ачам-биле кады бызаңнап чораан. Ооң сөөлүнде Кенден Хомушку-биле Чаа-Хөл чурттуг база бир эштиг Бурятияның Иволга хүрээзинге ажылдап турган. Назы-хары улгатканы-биле оон чанып келген, Чадаананың туүйбу сарайга казанак бажыңныг, чонунга буянныг кежиин көргүзүп чораан. Тывага сарыг шажынны катап диргизеринге бодунуң үлүг-хуузун киирген.

«Бөлүктүң удуртукчузу» деп буруудаттырган Серекей Монгуш оглу Оруйгу деп кымыл? Архивте бар документилер ёзугаар, ол 1879 чылда амгы Чөөн-Хемчик кожуунунуң Баян-Таланың Хая-Бажынга төрүттүнген. 1938 чылдың декабрь 7-де хоругдаткан. Байысаалга протоколунда айытканы-биле, аңгызының байдалы: теократ, эргези чок. Эртеми төвүт ном билир, чурагачы, эмчи, хурумчу. Лама саңмаары Даа-Лама. Өөнүң ишти 4 амы кижи. Чылгы малы 31, инээ 19, хой-өшкүзү 130 хиро баш.

Ону чүге Даа-Лама деп ойзу адай бергенин сезен чылдар үезинде Шымбай хелиңден айтырарымга, мынчаар тайылбырлаан: — Бичиизинде-ле Төвүт чурту чоруткаш, орта чээрби чыл хире суртуулдаан кижи дижир чораан. Бистиң Хемчиктиң Үстүү Алдыы (Даа, Бээзи — автор) ийи кожуунунга ол ышкаш эм-таң кылып билир, улустуң аарыынга таарыжыр кылдыр бээр кижи ховар, барык чок чыгыы турган. Ооң уламындан ынчаар адай берген. Бодаарымга, Даа кожуунунга оон шыырак билиглиг кижи чок боорга, ону кожууннуң улуг ламазы кылдыр хүлээп көргенинин херечизи ол боор. Чонунуң берген шолазы чоорту ооң ёзулуг адын солуй бергенинден буруудадыр хереэнде безин ону Монгуш Серекей оглу Оруйгу Даа-Лама деп бижээн чорду.

Ам буруудадыр доктаалды көрээлиңер. «Херектээн Оруйгу, эрги шагда Даа-Лама, Тываның арат чонунуң эът-ханын соруп, араттарны хилинчекке, түреңги аарберге айыылга таварыштырып чораан. Контрреволюстуг организаска 1936 чылда Чүрмит-Дажыга киир тырттырып алган. Чүрмит-Дажының айтыышкыны ёзугаар ТАР-ның Чөөн-Хемчик кожуунунуң Баян-Тала сумузунга Тываның революстуг чазак, намынга удур контрреволюстуг бөлүк организастап болгаш аңаа киирип алган улустары болза: Мандыр-Чүлдүм, Мартан-оол, Байыр хелиң, Опайты болгаш оон-даа өскелер.

Оруйгу Даа-Лама ук бөлүктү удуртуп турган болгаш

(Уланчызы 4-кү арында).

Харыы сөстен бериңерем

ШЫДАЖЫР АРГАМ ЧОК

Бодум турам-биле Москваже барып турбаан-на болгай мен. Хөй медээлерниң автору, Россия Федерациязының Төп үндүрүг инспекциязының удуртулгазы мени албан-ажыл аайы-биле тускай кыйгыртып, Москваже келдиртип турганын «бодуунуң-биле» чажырып, ыттавайн турар.

Д. Л. Тинмей — каразыр, чигзинер чаңчылдыг кижи-дир. Чижээ, ону Москваже ожегерээн келдирбейн, семинарларга, чөвүлел хуралдарга киириштирбейн, херекке албайн турар кылдыр ол каразып, чигзинип чоруур. Ынчангаш Россияның Күрүнениң үндүрүг албанының удуртулгазынче хомудалдарны бижип эгелээринге чаңчыгып калган. Ээлчег чок хыналдаларны хепертеп кылдыраары-биле тускай комиссияны Россияның Күрүнениң үндүрүг албаны бо чылдың сентябрьда Москвадан бистиң республикаже чоруткан. Республиканың улуг удуртукчуларының бирээзи (ооң адын биживес мен) айтырыгны таарыштырар сорулга-биле Москвага баргаш, «бүдүү» дугуржуп алган-дыр деп, Д. Л. Тинмей каразый берген. Бо удаада Москваже хомудалдыг чагааны бижээш, ында мынчаар айыткан: «Москваже ооң барып чорааны келген комиссияның хүлээлгези-биле... холбашкан-дыр деп бодал менде анаа-ла тыптып келди». Оон ынай, Москвадан келген комиссияга бүзүревес чорукту Москваже чоруткан ээлчеглиг чагааларының бирээзинге ол илергейлээн. Элдептиг-ле кижи! Үндүрүг албанының ажылдакчыларының бодалынга чүү-даа кирер ыйнаан, ынчалзажок олар боттарының бодалдарын Россияның Күрүнениң үндүрүг албанының удуртулгазы-биле дораан-на солчуруп далашпайн турар.

А Москвадан келген комиссияның кылган хыналдазының түңнелдерин ёзугаар Д. Л. Тинмей үндүрүг хоойлужудулгазын Россияның инвестициялар, экономика болгаш тудуг академиязының Тыва салбырынга хажытканы дээш элээн каш миллион рубль түңнүг торгаалды төлээр ужурга таварышкан. А саарлыкчы-садыгжы ажыл-чорудулганы чөпшээрээн бир пункт ол организацияның уставында бар. Ынчаарга ийи организацияга хары угда ажылдаары үндүрүг ажылдакчыларынга хоруглуг. А дээрги Дозур-оол Лайзанович Россияның Инвестициялар, экономика болгаш тудуг академиязының Тывада салбырында чээлилер удуртукчузу болуп, саң-хөө документилеринге бирги ээлчегде ат салыр эргелиг болуп турар. Бухгалтер документилерин Москва комиссиязынга Д. Л. Тинмей көргүспээн, а тускай хыналданың түңнелдерин ёзугаар торгаал хемчээ алдынган. Россияның ол академиязының Тывада салбыры саарлыкчы ажыл-чорудулгадан алдынган орулгазының үндүрүүн канчаар төлеп турарын чедир хыналдап республиканың үндүрүг полициязының ажылдакчылары боттандырар ужурлуг турган. Чазактың социал фондузундан тускайлаан акша-хөреңгилерни чогуур сорулгазынга шын ажыглааның хынаарын ТР-ниң Саң яамызынга даандырган. Бодунга хамаарышкан буруудадыр фактыларлыг документиге ат салырындан ооң ойталааны дээрги Тинмейниң бүдүжүнүн кандыызы, биргээр чугаалаарга, оон чесхолазы комиссияга дораан-на көстү берген.

Дозур-оол Лайзанович мени болгаш өскелерни-даа алаактырып, үе-шагын чидирип, хөй санныг хомудалдар бижиириниң орнунга, үндүрүг инспекциязының ажылының дугайында чугула саавырларны өөренген болза, бодунга болгаш бистиң албан черинге ажыктыг болур турган. Үндүрүг инспекциязының чиңгине парын ажылының айтырыгларын, арга-хевирлерин амга чедир шиңгээдип албаап, үндүрүг хоойлуларының чаңгызын-даа билбес, ынчангаш боду бот-тускайлаң ёзулуг ревизияны, хыналданы кылып шыдавас. Ол хирезинде-ле улам оруктуп, республиканың үндүрүг инспекциязының начальниги болуксааш, бо бүгү эмгежок хомудалдарны бижип, коллективке кадык эвес байдалды тургузуп турар кижи-дир ыйнаан.

Мээң хууда аажы-чаңымда четпестер бар, ажылымга частырыгларның турганын үстүнде бижээн болгай мен, хүндүлүг номчукчулар. Бодумга квартира садып алгаш, оон чогуур документилерин соора кылдыргаш, хемчег алысканымны, буруумну база катап хөй чонумнуң мурнунга ажык-биле миннир ужурлуг мен. Ол дээш Тыва Республиканың Чазаа меңээ шыңгыы харыысалганы онаалгап. Ол дугайында Д. Л. Тинмей чежеге чедир бижиир, чарлаар кижи ирги? Ынчаарга квартираны, чер участогун садып алгаш, ооң документилерин канчаар тургузарын ынчаарда билбес болган уржуунда Россияның үндүрүг албанының ээвээ эвес ажылдакчылары частырыгларны кылганын, харыысалганы хүлээгенин хүндүлүг номчукчуларга айыткаар бодаан мен. Мээң кылган ол частырымга хамаарыштыр кеземче хереэн оттурарының барымдаазы чок-тур деп, үндүрүг полициязы болгаш прокуратура чери санап көрген чүве. Ындыг турбуже, Д. Л. Тинмей факт-барымдааларны ожегерээн нүгүлдүг ёзу-биле өскертип, ооскүдүп, хоорелдип туруп берген. Меңээ квартира садып алырынга акша-хөреңгини тускайлаар дугайында айтырыгны коллективтиң ниити хуралынга база катап чугаалажып көрген болгаш мурнундагы шииттирни бадыткаан. Ону Д. Л. Тинмей мынчаар санап көрген: «Чигзиниишкинниг хөй-нуруузу-биле хүлээп алдынган шиитпир-дир». Ол дээрге коллективти хүндүлевээни, ооң санал-оналын, шиитпирин куду көргени-дир ыйнаан. Социал хөгжүлде фондузунун дугайында Түр дүрүмге дүүштүр үндүрүг албанының ажылдакчы бүрүзү ында кордунген негелделер ёзугаар бот-бодунга квартираны садып алыр эргелиг-ле болгай. Республиканың үндүрүг инспекциязында менден өске ийи ажылдакчы боттарынга квартираларны база садып алган. Социал хөгжүлде фондузунуң акша-хөреңгизин канчаар чарыгдаарын кымның-даа айтыр эргези чок дээрзин Дүрүмде бижээн. Социал хөгжүлде фондузунуң акша-хөреңгилери канчаар чарыгдаттынып, ажыглаттынып турарын республиканың Саң яамызының Контроль-ревизия эргелели, РФ-тиң Үндүрүг албаны болгаш Федералдыг казначействонуң эргелели ай санында хынап турар болгай.

Ынчалзажок Д. Л. Тинмей ол дугайында номчукчуларга чугаалавайн, республиканың үндүрүг ажылдакчылары албан черинин акша-хөреңгизин хууда бажыңнар садып алырынга чарыгдап турар деп нүгүлдээн. Хамык ужур чүдел дизе, ажылдакчылар хуузу чок чээлилерни алгаш, боттарынга квартираларны садып алыр эргелиг. Социал хөгжүлде фондузунуң акша-хөреңгилерин тускайлап берип турарын база катап демдеглээр бодаан мен. Ынчаарга үндүрүглер болза, күрүнениң үндүрүг инспекциязынче эвес, а бюджетче кирип турар болгай.

Хууаунда автомашина садып алыр айтырыгны Д. Л. Тинмей база-ла кем-буруулуг херек кылдыр санап турар. Ужуру билдинмес, черле элдептиг кижи-дир. Дээрги Тинмей дээрге, кижиниң хуунда амыдыралын безин чиктии кончуг кылдыр, харын дорамчылай аарак көргүлээр: «Ашаа бе» азы «Дүштүү бе?» суг дигилээр. Эргижирээн партийжи чаңчылы ирги бе? Оозун черле кажан соксадыр азы намдадыр ирги? Хөй кижилерни ол нүгүлдээшкинниг ёзу-биле буруудадып турар. Чижээ, Москвадан баштай келген комиссияның кежигүннерин «хээли» алган деп кандыг-даа барымдаа чокка буруудатканы, оларны Кызылдың аэропортунга ТР-ниң Иштики херектер яамызының шагдааларынга чиндиткени дыка-ла эгенчиг болган. Хамык улус көрүп турда, ол комиссияның кежигүннерин Кызылдың аэропортунга үжеп, байысаап турду. Олар хээли алган болгу дег чүнү-даа тыппааннар. Ол дээрге, бир чүүлүнде, хамаатыларның Конституцияда кордунген ыдыктыг эргелерин каржызы-биле үреэни-дир (прокурорнуң чөпшээрели чокка чиндиишкин, байысаалга кылган), ийи чүүлүнде, хамаатыларны барымдаа чок черге нүгүлдээни-дир. Тинмей ынчаарда ол комиссияның кежигүннерин буруудадыр чүве тыппайн, оларны «мергежил чок» ажылдакчылар деп адааны база дыка эгенчиг болган. Эртемден мен дээр сарыылдыг кижи ынчаар хөделбес ужурлуг турган. Кижилерни нүгүлдээринге дээрги Тинмей кажан, каяа өөренип, чаңчыгып алган кижи боор?

Бо ээлеп турар албан-дужаалымның ширээзинден халбактаныры оралдашпас мен. Саң-хөө талазы-биле тускай эртемниг болганымда, консультацияларны берип, домей-ле амыдырай бээр мен. Дээрги Тинмейниң бо бүгү хоп-чивинден, янзы-бүрү комиссияларның, өске-даа албан черлериниң тоңчу чок хыналдаларындан ырмам сынды, пат-ла туруптум. Оон ыңай черле шыдажыр аргам чок болу берди. Ийе, кижи-дир мен, хүндүлүг номчукчулар! Боттарыңар бодап көрүңер даан, бергезин чүү дээр боор.

Людмила МАНДАН-ХОРЛУУ,
РФ-тиң Күрүнениң үндүрүг инспекциязының Тыва Республика талазы-биле начальниги.

Кожуун архиви

ХӨЙ-ЛЕ ЧҮҮЛДЕР НЕГЕТТИНЕР, А СЕГЕРЕДИР ДЭЭРГЕ...

Бай-Тайга кожууннуң архив килдизинде шупту 1404 херектер шыгжаттынып чыдар. 1995 чылдың апрель эгезинде килдисти хүлээп алгаш, Кызылдан келген төлээ-биле сес хүн иштинде чурум-чыскаал чок оваалап каан чыткан херектерни эмгелеп эгелээн бис.

Кызылдан келген ол ажылдакчы чорууруңуң мурнунда чагырыкчыга киргеш, мээң хүлээп алган ажылым сандаргай болгаш берге байдалда дээрзин чугаалап, дуза көргүзерин дилээн чүве. Ынчалза-даа бо хүннерге чедир чагырга чери меңээ кандыг-даа дуза көргүспээн. Архив берге байдалда хевээр.

Чаңгыс-даа херек шыгжаар архив хааржакчыгаштары чок. 75 чылдар иштинде шыгжаар херектер безин үлдүрерин үрелген, үзүт-ховаган чип эгелээн. А ол херектер ам чаа-ла 40-50 чыл бооп турар, оларны ам-даа 30 чыл шыгжаар.

Мооң мурнунда эргелекчилер кылдыпмаан херектерни хөйү-биле хүлээп алган бооп турар. Амгы үеде ол херектерни кылыр хырбалар, ак саазыннар, херек көктээр удазыннар, кылын документилер көктээр электри-биле ажылдаар шивегейлер, папкалар, чунар-демир, саваң, аржыыл, чагаа хаптары, бижик кагар машина дээш, хөй-ле чүүлдер херек бооп турар.

А өске кожууннарда бо ажыл кандыгыл дээрге, олар тускай кабинеттерлиг, бижик кагар машиналарлыг, амгы ховар дээн дериг-херекселдерни ажыглап турар. А бисте эң не чугула дээп херекселдер безин чок.

Кызыл-Даг, Бай-Тал, Шуй суму чагыргаларынга, өөредилге килдизи, кожпо, коммунхоз дээш, өске-даа организацияларның херектер-биле канчаар ажылдап турарын хынап чеде бээримге, херектер доозун-довурактыг сарайларда, складтарда азы одавас, өл-шык өрээлдерде чыдып турар боор-дур.

Ындыг хевирлиг, кожууннуң архиви берге байдалда туруп турар. Ону эдип, ажылды сегередир дээрге, айтырыг акша-көпеекке үскеш турар боор-дур. Бо талазы-биле кожуун, суурларның чагырга черлери меңээ черле дузалаар боор деп бодааш, бо хензиг чүүлдү солунче бижидим.

Зоя АЙМАА.
Бай-Тайга кожууннуң архив эргелекчизи.

Бөмбүрзектиң судалы

ШЫН ОРГАНИЗАСТААР

КНО-нуң чаа чиңгине секретары К. Аннан медеглел кылгаш, мынча дээн: «Каттышкан Нацияларга реформа кылыры — бодун камгалаан сорулга эвес-тир. Ол дээрге амгы үениң сорулгаларынга дүүшкен, ажылды шын организастаарының аргазы-дыр. КНО-га реформа кылыры — ажылдакчыларның санын кызырары, аңаа үнер чарыгдалдарны эвээжедири деп чамдык кижилер санап турар, ол ындыг эвес. Ёзулуг чаартылганың утказы — политиктиг азы экономиктиг кризистерни коргуш чок болгаш улуг түңнелдерлиг ажып эртери.

Боттуг реформалар организацияның структуразын доктаамал сайзырадырын база негеп турар. КНО-нуң ажылдакчылары боттарының хүлээлгелерин ыяап-ла күүседип турарын чедип алыр апаар бис. Бо айтырыг талазы-биле эптеш чок болур мен, ынчангаш КНО-нуң секретариады чаңгыс бүдүн команда бооп, туруш-шиитпирлиг ажылдаар.

Каттышкан Нацияларны катап тургузар үе келген. Организацияның саң-хөө айтырыын сегидер апаар, ооң кежигүннери күрүнелер чогуур үндүрүүн ыяап-ла төлээн турар ужурлуг. Саң-хөө айтырыының артында политиктиг айтырыг чаштынып чыдарын бодаза чогуур. Ажылды шын организастаарын бир дугаарында чедип алыр бис».

КОМИССИЯ ДАРГАЗЫНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ЕЧ-ниң (Европа Чөвүлелиниң) комиссия даргазы Ханс ван ден Брук РФ-тиң Президентизи Б. Ельцинниң Гаага хоорайга барып кылыр албан чоруунга хамаарыштыр мындыг медегледди кылган: «ЕЧ-ниң — Россияның аразында кады ажылдажылганың хөй айтырыгларын аңаа чугаалажыр. Гаагага чугаалажыышкыннар — ЕЧ-ниң болгаш Россияның аразында дээди деңнелдиң ужуражыышкыны болур, ЕЧ-ниң болгаш Россияның аразында сөөлгү чылдарда хөгжүп келген бүгү харылзааларны улам хөгжүдериниң дүлгүүрүн чаартыр.

Гаагага болур чугаалажыышкыннарга НАТО-ну Чөөн чүкче калбартырының айтырыын база чугаалажыр. «Дүрген сегээш, ажылыңарже үнүп кээриңерни күзедим, дээрги Президент!».

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧАЗААНДА

Прайм — СЧТА-ның дыңнатканы болза: РФ-тиң Чазаа А. Прокопьевти Россия Федерациязының чазак аппаратының удуртукчузунуң оралакчызынга томуйлаан. А. Прокопьевти оперативтиг айтырыглар талазы-биле чазак комиссиязының харыысалгалыг секретарынга база томуйлаап.

* * *

РФ-тиң Экономика яамызы, РФ-тиң Саң яамызы, Орук-аргыжылга яамызы федералдыг өске-даа яамылар-биле кады 1997-2010 чылдарда Байкал-Амур магистралын шиңгээдип алырының үр хуусаалыг программазын ажылдап кылыр. БАМ девискээрин чоокку 50 чылдарда ажыглаарының программазын база ажылдап кылыр. Чугула бо ийи документини бо чылдың октябрь 1-ге чедир ажылдап кылгаш, Чазакка киирерин хүлээп алган шиитпирде айыткан.

ПРЕМЬЕР-МИНИСТРНИҢ ДЫҢНАДЫЫ

Кипрниң чазаа бодунуң камгалалынга эргежок чугула хемчеглерни алыр эргелиг деп, Грецияның премьер-министри К. Симитис Кипр айтырыынга база грек-түрк харылзааларга хамаарышкан даштыкы политиктиг айтырыглар талазы-биле эрткен чазак хуралынга дыңнаткан.

Россияның «С-300» дээр зенит-ракет комплекизин Кипрниң садып алыр деп турарынга холбаштыр журналистерниң айтырыынга К. Симитис мынча деп харыылаан: «Никоссия ындыг базымны кылып тура, бодунуң чугаалажыышкыннар талазы-биле туружун бызыглап турары ол-дур. Бо күжениишкиннерге Кипрниң туружун Греция долузу-биле деткип турар».

ООРЛАР ТУТТУРБААН

Бүгү делегейде көскү итали режиссер Антониониниң Римде бажыңын оорлап үптээн. Бурганның төрүттүнген хүнүн байырлап турган хүннерде оорлаашкын болган. Бо режиссерниң бажыңын үш чыл бурунгаар база үптээн турган. Антониони бодунуң бажыңынга үнелиг чүүлдерин шыгжавайн, оларны музейге шыгжаткан турган.

Ынчалза-даа оорлар бо удаада Антониониниң эрткен чылын шаңнатканы алдын «Оскарны», чогаадыкчы чедиишкини дээш шаңнатканы «Алдын парны», Венеция фестивалындан алганы «Алдын пальма бүдүүн», Сан-Винсентодан алганы алдын кубокту аппарганнар. Улуг-ла каража! Сөөлгү айларда Римниң дыка хөй санныг байларын, политиктерин оорлаары чаңчыл апарган, оорлар ийи-чаңгыс кижилер эвес, мөөңнешкен, чепсегленген хөй санныг кижилер бооп турар.

АЖЫЛ, ТӨРЕЛ ЧОКТА — АМЫДЫРАЛ ЧОК

Кижилерниң амы-тынынга боттары четтинер чоруктуң ылап шын чылдагаанын психологтар болгаш специалистер ам-даа тодарадып четтикпээн. Делегейниң хөй чурттарында амы-тынынга четтинер чорук көвүдеп турар. Эки амыдыралдыг чурттар деп санадып турган Финляндияда, Испанияда, Италияда ындыг таварылгалар көвүдээн.

Сөөлгү чылдарда Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинде амы-тынынга четтинерлер көвүдээн. Россияда 100 муң кижиден 45 кижи амы-тынынга боттары четтинер апарган, Германияда чыл санында-ла 250 муң кижи боттарының амы-тынынга четтинерин оралдажып турары илереен, а амы-тынынга четтинип турарларның саны 14 муң кижи (Германияда).

Коллуунда-ла 60 харлап өру назылыглар эки тура-биле «кызыл-дустап» турар. Херээжен кижилерниң ынчаар өлүп турарының кол чылдагааны — чааскаанзыраары.

(РосИТА-СЧТА-ның медээлеринден).

Агартыышкын

ОРУЙГУ ДАА-ЛАМА

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

ооң мурнунда турган кол сорулгалары болза:

— Тываның революстуг нам, чазаан октуг-боолуг, үймээн-самыын үндүргеш, узуткап чок кылыр;

— японнарга чагыртып, феодалдың ёзу-тургузуун эгидип, бурган шажынны делгередип тургускаш, ССРЭ-деп шуут чарлыры.

ТАР Биче Хурал Президиумундан тускай томуйлаткан онза ажык суд 1939 чылдың февраль 26—27 хүннеринде Чадаанага эрткен. Судтуң даргазы Соян Ойдуп, кежигүннери Салчак Оңгай-оол, Куулар Шоома, Ондар Чүлдүм, арат төлээзи Монгуш Дыртык-оол, харысалгалыг секретары Маады Момбужай, күрүне ялалакчызы Шалык Лопсан-Самбуу. ТАР-ның Биче Хурал Президиумундан томуйлаткан болчукчулар Кызыл-оол, Арапташ, Кончук. Херекте коштунган, херектен Оруйгунуң сөөлгү сөзү: «Мен чүве билбес бүдүүлүк байдалым-биле Чүрмит-Дажының күткүлүнге киргеш, бо турган нам, чазакка удур хоралыг чоруктарны кылып келген амытан тур мен. Мен бо кончуг улуг буруумну миннип тур мен, ам ырмам-даа сынды, моон соңгаар мындыг чорукту черле кылбас мен. Мынчангаш мени нам, чазактың албатызы чүгле тынныг амытан боол чорүур кылдыр арттырып каарын кончуг-ла күзеп дилээр тур мен».

Судтуң шииткелинде айытканы:

«Ооржак Содунамны 72 шак иштинде боолап шиидер. Монгуш Оруйгуну 72 шак иштинде боолап шиидер, Куулар Байыр хелиңни 72 шак иштинде боолап шиидер. Сат Күрү-Базыр, Кара-Монгуш Чамыяң оларны боолап шиидер турган болза-даа..., оларны 8—8 чылда эрге-шөлээзин казып шиидер». Бо шииткелди 1939 чылдың февраль 27-де 21 шак 20 минута турда чарлаан.

«Арат чоннарның өжээнниг дайзыннары контрреволюстуг Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Танчайның идепкейлиг өөрү Содпам, Оруйгу Даа-Лама, Байыр хелин, Күрү-Базыр, Чамыян оларның контрреволюстуг херээн үзүп шиидери-биле ТАР Биче Хурал Президиумундан тускай томуйлаткан Чөөн-Хемчик кожуунга үнүүшкүннүг онза ажык судундан хоойлу дүрүмүнүң дээди хемчээ-биле шииттирген контрреволюстуг Содпам, Оруйгу Даа-Лама Байыр хелиң олардан амы-тынын дилеп киирген билдириишкинин хынап көргеш, ТАР Биче Хурал Президиумунун үндүрген доктаалы:

«Арат чоннарның өжээнниг дайзыннары контрреволюстуг хоралакчы, шивишкинчи Чүрмит-Дажы — Хемчик-оол — Танчайларның идепкейлиг киржикчилери болур Чөөн-Хемчик кожууну Чайлаг-Алаак сумузу чурттуг Ооржак Соднам, ол кожууннуң Баян-Тала сумузу Монгуш Оруйгу Даа-Лама, ол кожуун болгаш ол суму Куулар Байыр хелиң база ол кожуун Хөндергей сумузу Сат Күрү-Базыр, ол кожуун Солчур суму Кара-Монгуш Чамыян оларның контрреволюстуг херээн үнүүшкүннүг онза ажык судтан хоойлу дүрүмнүң дээди хемчээ-биле контрреволюстуг Соднам, Оруйгу Даа-Лама, Байыр хелин оларны боолап шиидер дээнин болгаш контрреволюстуг Күрү-Базыр, Чамыяң оларны 8—8 чылда бажыңга олуртуп шиидер дээн доктаалын хынап көргеш, ТАР Биче Хурал Президиумундан доктаадыры болза:

1. ТАР Биче Хурал Президиумундан тускай томуйлаткан ЧХК-га үнүүшкүннүг онза ажык судтан үстүнде ады үнген арат чоннуң өжээнниг дайзыннары контрреволюстуг хоралакчы, шивишкинчи Соднам, Оруйгу Даа-Лама, Байыр хелиң, Күрү-Базыр, Чамыяң оларның херээн бирден-бирээ чок тодаргайлааш, хоойлу дүрүмнүң дээди хемчээ-биле тус-тус шииткенин чүүлдүг деп санаар. Ындыг болза-даа, ооң иштинде контрреволюстуг Ооржак Соднам болуннуң хамык хоралакчы, шивишкинчи херээн күрүнениң истеп байысаар черинге болгаш онза ажык судтуң мурнунга бирден-бирээ чок очуп илереткен болгаш бодунуң хамык контрреволюстуг херээниң буруузун бирден-бирээ чокка миннип турар төлээде, онза ажык судтуң хоойлу дүрүмнүң дээди хемчээ-биле адар дээн чүүлдүг болза-даа, национал революстуг чазактың онза оршээлин көргүзүп, судтуң боолап шиидер дээн доктаалын солааш, амылыг арттыргаш, 8 чыл бажыңга хоруур деп доктаадыр.

2. Оруйгу Даа-Лама, Байыр хелин оларны хоойлу дүрүмүнүң дээди хемчээ-биле боолаар дээн онза ажык судтуң доктаалын күштүг болдурар.

3. Күрү-Базыр, Чамыяң оларны 8—8 чыл бажыңга хоругдаар дээн онза ажык судтуң доктаалын хевээр бадылаар.

4. Үстүнде ады үнген контрреволюстуг идегеттерге хамаржыр кошкул-хорецгизин дүрүм ёзугаар улустуң саңынга хавырар. Бо доктаалды ол ёзугаар күүседирин ТАР иштики херек яамызынга дагзыр.

ТАР Биче Хурал
Президиумунуң даргазы
ПОЛАТ.

ТАР Биче Хурал
Президиумунуң
секретары БАДАН-ООЛ.
1939 чылдың 3 айның 2 хүнү».

Оруйгу Даа-Лама баштаан «контрреволюстуг бөлүк» Баян-Талага турган бе? Маңаа хамаарыштыр Салчак Парчиннин тайылбырындан харыыны тып болур. «...Буруудаттырып турар кижи сүлчээчизиниң дугайында өчүк берип, өске улус адаар болза, ынчан херектер контрреволюстуг үүлгедиглер чорудар бөлүктер кылдыр чайгаар-ла хуула бээр турган» деп ында бижээн. Үстүнде «контрреволюстуг бөлүк» дугайында херек шак мындыг арга-биле «үрдүнүп» тывылган хире. Шииттиргеннерниң чамдыызы амызын алыскан, оскелери үүлезин эдилеп, шииттирген чылдарын үзе басканнар.

Ынчалза-даа оларның хилипчек-човуланы моон-биле доозулбаан. 1948 чылдың төнчүзүнде Мандыр-Чүлдүм, Мартан-оол база Шымбай-оолду катап тудуп хоругдаан. Ынчаарда амгы Чөөн-Хемчик кожууннуң Ийме сумузунуң девискээри Көк-Тseparator Көк-Теректиң Чодураага хеймер уруу Опал-биле казанак бажыңныг олурган Мандыр-Чүлдүмнү дүне шапакка олуртуп алгаш чорупп турганын көрген мен. Бо удаада хоругдаарынга үндезин кылдыр 1939 чылда буруудаттырганы РСФСР-ниң кеземче хоойлузунуң 58-1, 58-2, 58-7, 58-10 база 58-11 чүүлдериниң дүгжүп турарын барымдаалаан. Байысаалга үезинде шуптузу совет тургузугга удур суртаал чорудуп турган деп буруудадыышкынны хүлээп албаан. Мандыр-Чүлдүм 8, Мартан-оол 3 дугаар байысаалга үезинде 1936 база 1937 чылдарда Оруйгу Даа-Ламаның «контрреволюстуг бөлүүнге» киргенин билингеннер. Чогум каштың хүнүнде, кая, кандыг байдалдыг киргенин сагынмас, утканын Мандыр-Чүлдүм байысаалгага чугаалаан.

«Контрреволюстуг бөлүктүң» сорулгаларын боттандырары-биле чүнү тодаргай кылып турганын айтырарга, чажыт хуралдарга киржиринден өске чүнү-даа үүлгетпээнин Мартан-оол өчээн. Протоколдарда айытканын ёзугаар, байысаалгаларны колдуу кежээкиниң 11 шактан дүнекиниң 2—3 шакка чедир чорудуп турган.

Өчүктерниң канчаар тыптып келгенин тодарадырынга Салчак Парчинниң тайылбыры дузалаар. «Буруудаттырганнарның херектерин истеп турар үеде күрүне прокурору кирипшпейн турган. Ону ажыглап алгаш, истелге үезинде хоойлу хажыдыышкыннарын болдуруп турган. Каразыттырган кижилерни баштай тудуп хоругдааш, ооң соолүнде хоругдаар чөпшээрелди ап турган. Байысаалга үезинде бар буруудадыр чүүлдерни бадыткаар өчүктерни сөгледип, каразыттырганнарны буруудадыр материалдарны чыып турган. Чижээлээрге, кылган херээңер дугайында шупту биске билдингир, херечилер бар, билинмес болзуңарза, силерни боолап шиидер дээн хевирлиг байысаалганың аргаларын ажыглап турган. Үр үеде байысаап, бут кырынга тургузуп, хондур-хүнзедир чем бербес, изиг суугу чанынга тургузуп, хол чедип эттээр, агаарлатпас дээн ышкаш аргаларны ажыглап турган. Байысаалганың мындыг аргаларын оперативтиг ажылдакчылар Ензак, Артас, Сүзүкей, Ойдуп Соян, Ямбил, Бюрюнаа, Семис Седен, Ыттавас Седен база мен бодум ажыглап турган бис. Контрреволюстуг үүлгедиглер дугайында херектерниң материалдарын ылавылап тодаратпайн турган, чүгле хүн бүрүнүң медээлеринге, буруудаттырып турарларның болгаш мурнунда шииттирген кижилерниң өчүктеринге даянгаш, буруудадып турган» деп, ол тайылбырлаан.

Улаштыр Дмитрий Моломдайның тайылбыры-биле таныжыптаалыңар. «Кол сорулгазы болгаш негелделери буруузун билинген өчүктер алыры турган. Буруудаттырып турар кижи билинген өчүк бербес болза, ону бут кырынга тургузар, дыш бербейн ээлчежип байысаар, чем ижиртпес деп айтыышкыннарны Полат, Намчак, Рогов берип турган. Байысаалганың мындыг каржы аргалары чөвүлекчи Рогов келген соонда тывылган. Мындыг аргаларны байысаалга үезинде Полат, Намчак, Мандараа, Рогов, оларны өттүнүп Тыртый-оол, Шыдыраа база мен ажыглап турган бис».

Оруйгу Даа-Ламаның «контрреволюстуг бөлүүнүн идепкейлиг киржикчилериниң» херээн Тыртый-оол биле Шыдыраа истеп турган. Буруузун миннир кылдыр мындыг аргаларны байысаалга үезинде ажыглап турганын 1989 чылдың август 12-де Мартан-оол, ооң соонда Мандыр-Чүлдүм база Монге-Сүрүн Күрүнениң айыыл чок комитединиң ажылдакчызы Евстигнеевке бадыткаанының материалдары архивте бар чорду.

Буруудадыр түңнелди Мандыр-Чүлдүм 30, Мартан-оол 55 минута дургузунда танышкан. 1949 чылдың февраль 23-те ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук яамызының чанында онза чөвүлелдиң доктаалы-биле Мандыр-Чүлдүм болгаш Мартан-оолду өскээр шөлүүр деп шииткен. Бо ийи алышкыны ол-ла чылдың апрель 15-те Красноярск крайның Дзержинск районунга чедирген дугайында дыңнадыышкын оларның херектеринде коштунган. Олар 1954 чылда чаныл келген. Мандыр-Чүлдүм «Октябрь 30 чылы» колхозка хлеб быжырып чораш, Мартан-оол Чөөн-Хемчик кожууннуң «Искра» колхозунуң хавапын азырап, ийи дугаар өг-бүлези-биле чурттап чораан «кызыл-дустаан» Куулар Шымбай-оолдуң ийи дугаар шииткениниң дугайында материалдарны архивтен амдыызында тыппадым. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң Президиумунуң 1965 чылдың июль 28-те үндүрген доктаалы-биле бо «контрреволюстуг бөлүктүң» киржикчилери дээш буруудаттырганнарны шуптузун үүлгеткен херээ чок болганы-биле долузу-биле агарткан.

Сыкырбан МОНГУШ.
Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады.

ЭВИЛЕЛИН ТУРГУСКАН

Амыдырал-чуртталгазы, ажы-төлү дээш хүн бүрүде сагышсырап чоруур, тараа, кат-чимис, ногаа, картофель тарып өстүрериңге аажок сонуургалдыг херээжен улус бистиң суурувуста хөй.

Оларның чижээнге Валентина Бегзи, Саяна Натпит-оол, Положинская, Токова, Розалия Болат-оол, Александра Иргит, Эмзимаа Намзал дээш, ооң-даа өскелерин адап болур.

Алдарлыг хоочун башкылар Валентина Натсак, Делгермаа Кочаа, эмчи Кушкаш Самбуу, садыгжы, хлеб быжырыкчызы Ольга, Саяна Санчат угбашкылар боттарының кызымаккай күш-ажылы-биле чоннуң хүндүткелин чаалап алганнар.

Арага-дарыга сундулуг, уругларының өөредилге-кижизидилгезинче сагыш салбас, ажыктыг ажыл кылырындан оспаксыраар херээженнер бистиң аравыста чок деп болбас. Пенсия, пособие акшалары үнгенде, арагалааш туруптар херээженнер база бар болдур ийин. Кожуун чагыргазының иштики херектер килдизиниң дыңналы-биле алырга, эзириктер сергедир черге херээжен чон база кирип турар, оларның хөй кезии бистиң суурдан, кожуун төвүнден болуп турары илереттинген. Ынчангаш херээжен улустуң аразынга арагалаар, корум-чурум үрээр чорукту шегледир, чавырылдырар талазы-биле тускай хемчеглерни суму чагыргазы ап эгелээн. Суурбуң херээжен чонунуң хурал-чыыжын эрттиргеш, херээженнер эвилелин тургускан.

Иван СУВААН.

Школа, ооң амыдыралы

ДУГААРЛАРЫН ШЫН КЫЛДЫР СОЛУШТУРАР

Кызыл-Мажалыкта ийи дугаар школа Барыын-Хемчик кожууннуң бүгү сумуларының араттарының күжү-биле 1930 чылда туттунган. 1931 чылда школа ажыглалга кирген.

Чоокта чаа 65 харлаан. 1931 өөредилге чылында школаның бир дугаар директорунга Аянгаты чурттуг Сонам оглу Сат Бак-Кок ажылдап эгелээнин төөгү бижиктерн көргүзүп турар.

Ол чылдан эгелээш, бо школаны кандыг кижилер доозуп үнмээн дээр: Күш-ажылдың Маадыры Сарыглар Дамдын-оол, педагогика эртемнериниң кандидады Салчак Красс, ССРЭ-ниң улустуң башкызы Арыя Алдын-оол, чогаалчы Борис Чүдүк, полковник Артем Борбак-оол, Тыва Республиканың школаларының алдарлыг башкызы Арбычыга Салчак, РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Валентин Шурук, улус өөредилгезиниң тергииннери Монгуш Аран-дол, Сарра Куулар, Иргит Кары, Чочай-оол Ооржак, Хертек Дозураш, Макар Хертек, Эрес-оол Попай, Ашак-оол Серенмаа; ам бистерниң аравыста чок Күш-ажылдың Маадыры Александр Дүрген-оол, ССРЭ-ниң улустуң артизи, композитор Алексей Чыргал-оол, педагогика эртемнериниң кандидады Алдын-оол Хомушку, Тыва Республиканың улустуң артизи Олег Намдараа, Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы Салим Сүрүң-оол дээш, оон-даа / өскелер. Ынчангаш Кызыл-Мажалыктың баштайгы ажыглалга кирген школазының юбилейин шын демдеглээр хамаанчок, ам шуут дедир будап, ында 1977 чылда туттунган 2 каът школаның 60 чыл оюн демдеглепкени мырыңай кайгамчык. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, ынчан Кызыл-Мажалыктың «бир дугаар» деп адап турар школавыстың азы 1977 чылда ажыглалга кирген школаның дирекция чери, улус өөредилге килдизи, ооң-биле кады суурнуң чагырга чери төөгү талазы-биле частырыгны кылып, школаларны эки өөренип көрбейн барганы-дыр. Ынчангаш кожуунга эң-не баштай ажыттынган школаны канчап «ийи дугаар» школа деп адаар чүвел? Бо школаны 1 дугаар школа кылдыр эде адаар дугайында элээн каш авторлар «Шын» солунга-даа каш катап бижээннер.

Ол ышкаш 1930—1979 болгаш ооң соолунде-даа чылдарда ол школага өөренип чораан өөреникчилери, башкылап чораан башкылары школаның адын шын, төөгүнү өскертпейн адаарын негеп, дилеп турар. А Барыын-Хемчик кожууннуң ол талазы-биле харыылаар эрге-чагырга туткан кижилери ол айтырыг талазы-биле билбээчеңнеп, мөге аазаашкыннар кылып, чылзып келген. Ол ам каш чыл уламчылаарыл?

Кол-ла чүве бо ийи школаның дугаарларын төөгүге дүүштүр шын кылдыр солуштурары. Ынчан чөптүг шын тургустунар ужурлуг.

Бир эвес айтырыгны ынчаар шиитпирлевес болза, бо ийи школа боттарының келир үеде юбилейлерин кажан-даа шын демдеглеп шыдавас.

Биче-оол ХОМУШКУ.
Тыва Республиканың школаларының алдарлыг башкызы.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХУНУНЕР-БИЛЕ!

Бистиң ачавыс **Хүрең-оол Иванович ЭРЕЛЧИН** январь 15-те 50 харлаан. Ачавыс чуртталгазында каллыг бергелерни көрүп эртпээн дээр. Ынчалза-даа ачавыс ол бергелерни ажып эртип келген болгаш чон ону хүндүлээр. Ол амгы үеде «Элегес» АН-ның даргазы боол ажылдап чоруур. Ажы-төлүнүң уругларының ынак кырган-ачазы.

Эргим ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип, аас-кежикти, өөршкүнү, узун назынны күзедивис:

Амыдырал-чуртталга-даа
Амыр эвес берге болгай.
Бэжен чылды чурттап эрткен
Ачамга мен чедиишкинни.
Буян-чолду күзээр-дир мен.

2 кыстарының, 4 оолдарының мурнундан уруу Чодураа.

Руль артында

КАДАЙ ОГЛУ КАСЫМБА

Ынчан Нарын сумузунуң лесниги болуп ажылдап турдум. 1956 чылдың алды ай үези ышкаш. Бир-ле эртен конторага колхоз даргазы Михаил Белчээевич Шойжунга бир аныяк эр:

— Ада-ием бо чер улузу, өскеп, төрээн черим база бо. 1954 чылда шеригден келгеш, Кызыл хоорайга чолаачылар курузун доосказ, Тес-Хемниң кожпозунга бир чыл чолаачыладым. Төрээн черимге, колхозумга ажылдаар дээш келдим, — деп, моолдап, тывалап чугаалап турганы сагыжымга артып калган. Оон бээр таптыг-ла 40 чыл эрткендир. Ынчангы чугаалаңып турган эрни Касымба Шойжунович Нордуп дээр. Ол хүнден эгелээш, амга дээр руль долгап келген кижи. Харындаа сөөлүнде барып, хөй чылдарда «Нарын» колхозун даргалаан Михаил Шойжуннуң кыс дуңмазының уруун алган күдээзи-даа болган.

Касымбаның кежээзин чон кайгаан. Колхоз үезинде суг эртенги хаяадан орай имир дүшкүже чедир чүък сөөртүр. Эң ылаңгыя кадыр-берт черлерже, ырак-узак рейстерже чорудар кижизи Касымба-ла болгай. Доо ыракта Чаа-Хөл кожуундан тараа үрезини сөөртүр кижи база-ла ол турган. Аныяк чолаачыларның колоннназын баштап алгаш, кайын-даа чүък сөөртүп шаг болган. Бодум 37 чыл иштинде чолаачылап келдим. Касымба акыйдан арга-сүмени айтырып мага хангап мен. Машинаның үрелген черин черле эндевес, шыңгала, техникага салым-чаяанныг, практика кырында инженер кижи.

Колхоз үезинде чолаачыларга шола ат тыспыр чанчыг турган. Эрес-кежээ, шоваа, шимченгир боорга, улус ону «Кадай оглу Касымба» дээр. Машина-балгадынга аажок камныг, хумагалыг, эдилээн техниказы кезээде арыг-силиг көстүр. Нарынның чеже аныяк оолдары аңаа чүдүрүкчүлээш, машина башкарып өөренип, курстар доозуп, чолаачылаар эргени албаан дээр ону. Шынап-ла, аныяк чолаачыларның хоочун башкызы деп болур. 40 чылдың пүүрүнде та чеже рейсти кылып, кандыг чүъктү дажып сөөртпээнил?

Хар-назыны 66 чеде берген-даа бол, Касымба Шойжунович ам-даа руль долгавышаан, Нарын ортумак школазында чолаачылап, школаның кыжын одаар 200 ажыг кубометр токпаан боду-ла сөөртүп апкан. Эрес-кежээ, дуржулгалыг чолаачы турда, ажыл-агый бүдүрүмчелиг чогуп турбайн канчаар. Нарын школазының кышка белеткели хоомай эвес, өөреникчилери чылыг, чырык өрээлдерде өөренип турарлар. Интернат өөреникчилериниң чиир аъш-чемин кожуун төвүнден сөөртүп эккеп бээр кижи база-ла хоочун чолаачы-ла болгай.

Касымба Шойжунович Нордуптуң хөй ажы-төлүнүң арасында инженер-даа, башкы-даа, корум-чурум тудар органнарда ажылдап чоруур кижи-даа бар. Чазак шаңналын албаан-даа болза, кожуун, суму иштинге шаңнадып, мактадып шаг болган. Бодуун ишчи чолаачы дугайында чүүлүмнү доозуп тура, ооң ажыл-ижинге чедиишкиннерни, аал-оранынга аас-кежикти, кадыкшылды күзеп каайн.

Зайцев ДИРЧИН.
Эрзин суур.

·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·

ЧЫЛДЫҢ БАШТАЙГЫ МАРГЫЛДААЗЫ

Чаа чылдың эгезинде дыштаныр хүннерниң бирээзинде ТР-ниң шыдыраа федерациязының организастааны Кызылга шыдыраага шактыг дүрген ойнаарының маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа шупту 13, ооң иштинде 3 мастерге кандидаттар, артканы бирги разрядтыг шыдыраачылар киришкен.

Маргылдааның түңнелинде бирги черни 10 сан алган, эрткен чылдың республика чемпиону Александр Паршаков, ийиги черни Вячеслав Асатов олар ээлээннер. Үшкү болгаш дөрткү черлерни Орлан Донгак биле Сырдар Наксыл олар үлешкен. Бирги черни алган шыдыраачыны Тываның сүлде демдээн сиилбээн хевис болгаш 100 муң рубль түңнүг акша-биле шаңнаан, 2-4 дугаар черлерни ээлээн шыдыраачыларга акша шаңналдарын тывыскан.

ТР-ниң шыдыраа федерациязының даргазы К. А. Бичелдей шыдыраачыларга бо үнүп келген чаа чылда чедиишкиннерни күзээн.

Анатолий МОНГУШ.

БИР ЯНЗЫ МӨӨРЕЙЛЕШКЕН

Кызыл хоорайның спорт комитеди (даргазы А. Ондар) баскетболчулар ортузунга бир янзының маргылдаазын эрттирген.

Мөөрейге чыглып келген спортчулар баштай баскетбол щидиниң баарынга туруп алгаш, торгаал шыйыындан корзинка иштинче 20 санны киирер даалганы алган. Маңаа Александр Черноусов 20-ден 16-ны киирген. Ийиги черни ээлээн Алексей Бакановский биле үшкү черже үнген Дозураш Саая 15-15 санны кииргеннер. Херээжен улустан ТКУ башкызы Арана Делег бирги черни, ийиги, үшкүзүн ол-ла университеттиң студентилери Нина Кочеткова биле Ирина Илина алганнар.

Шаңналдыг черлерни алганнарны маргылдааның бир дугаар хевири төнери билекле, өртектиг суй белектер-биле удур-ла шаңнап турган. Ооң соонда чартык тырыкы артындан үш сан алыр негелделиг хевирге маргылдаа болган. База ол ышкаш үшкү хевиринге шелдүң ортузун[illegible] дүрген маңнап келгеш, эң чараш шимчээшкин кылгаш, мячик киирери кончуг нарын болган. Маргылдааның бо хевирлеринге Юрий Ооржак, Андрей Ли, Айдыс Монгуш, Роман Чичалов тиилээннер.

Мөөрейниң алды дугаар хевири — бажыңга берген даалганы — кым-даа күүседип чадашкан. Баскетбол бөмбүүн халып келген оярь, щиттиң корзиназынче бедик шураашкын кылып, киирери турган.

Маргылдаа «Динамо» командазы биле Кызылдың чыындызы командазының эш хуу ужуражыышкыны-биле доозулган. Маңаа «Динамо» тиилээн.

Чемпионнарны болгаш шаңналдыг черже үгеннерни хоорай чагыргазының белеткеп бергени чем кылыр даштыы печкалар, электриктиг плиталар, кофеварклар, электриктиг бижектер болгаш өске-[illegible] шаңнаан.

Чаап-оол АРБАК.

Чөөн-Хемчик кожуундан

ХҮРЕШ ЗАЛЫ АЖЫТТЫНГАН

Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Тала суурунуң төвүнде, контора чанында чаа хүреш залын кылып доосказ, чоокта чаа ажыглалга киирген.

Ук залды белеткеп кылырынга школа башкызы Кара-Сал Кан-оолдуң база суму чагырга даргазы Василий Куулларның киирген улуу үнелеттинмес улуг дээрзин демдеглевес арга чок. Ажыдыышкын үезинде чаа хүреш залынга ТАР-ның хоочун мөгези Орус Деңгүр-оолович Кууларның адын тыпсып, мөңгежиткен.

Ам ында хүреш секциязын К. Б. Кара-Сал удуртуп эгелей берген.

Сайын ООРЖАК.

АНЫЯК МӨГЕЛЕР ХҮРЕЖИ

Тывада база бир сураглыг мөге Алексей Хомушкунуң кубогу дээш өөреникчилер аразынга тыва хүреш маргылдаазы Чыраа-Бажы ортумак школазынга болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле 157 мөге киришкен. Хүреш 38, 45, 52-ден өрү деңзилерге эрткилээн.

Ат-алдарлыг мөгелер Сүктер Шимет, Кан-оол Кара-Сал, Алексей Хомушку, Виктор Ховалыгның оолдары база хүрешкеннер. Деңзилер аайы-биле Аян Донгак, Омак Сарыглар, Окур Куулар, Аян Ондар тиилекчилер болган. Деңзи аайы-биле хүреш доозулган соонда, тулган чемпион ат дээш аныяк мөгелер тыва хүрешке күжүн шенешкен. Аңаа Шолбан Монгуш (Баян-Тала), Черлиг-оол Куулар (Хорум-Даг) шүглүп, үжүүрлешкен. Үшкү, дөрткү черлерни Аяс Лопсан, Агым Монгуш ээлээннер.

Команда аайы-биле Чыраа-Бажы, Баян-Тала, Хорум-Дагның мөгелери тус-тузунда бирги, ийиги, үшкү черлерни алгылаан. Хүрешке 1-ден 3-кү чер ээлээн мөгелерни тураскаал медальдар, өртектиг белектер болгаш спортчу идик-хеп аймаа-биле шаңнаан.

Амырак ТҮЛҮШ.

КОЖУУН МАРГЫЛДААЗЫ

Хөл-шыдыраага эр улустар аразынга Чөөн-Хемчик кожууннуң бирги чери дээш маргылдаа болуп эрткен. Аңаа Чадаана хоорай, Чыраа-Бажы, Тевe-Хая, Ийме, Бажың-Алаак суурлардан 39 шыдыраачы киришкен.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдаага чемпион ат дээш түңнел оюнга 7-7 санныг болган Аяс Монгуш, Орлан Сарыглар тергиидээн. Боттары арасында хайым кылдыр ойнаан. Коэффициент санап үндүрерге, Аяс Монгуш чемпион болган. Үшкү черни 6 санныг Григорий Ооржак (Чадаананың арга ажыл-агыйының начальниги) ээлээн. Дөрткү черни Артур Монгуш алган.

Шаңналдыг черже үнгеннерге кожууннуң спорт комитединиң хүндүлел бижиктерин тывыскан.

Маргылдаа эрттирер орансава-биле хандырганы дээш Чадаананың № 2 школазының директору Тимур Опан-оолович Ховалыгга шыдыраачылар соруп четтиргенин илереткеннер.

Шаалый МОНГУШ.

Чарлалдар бюрозу

ДАЧА САДЫП АЛЫР СИЛЕР БЕ?

Хемниң оң чартында № 1 салчылар ниитилелинге хамааржыр дачаны салып турар. Шөлү 8,5 сотка, бажың, чунар-бажың, сери, теплицалар, тараан кат-чимистер бар. Өртээ дугуржулга езугаар.

Харылзажыр телефон № 3-25-40 (18 шак соонда долгаар).

ИНЕК ЭЪДИНГЕ ОРНААР

1994 чылдың июнь айда садып алган ГАЗ-3307 маркалыг эки эдилээн чүък машиназын 5 тонна инек эъдинге орнап тур бис.

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Найырал кудумчузу, 89 дугаарлыг бажың.

Өвүр кожуун чагыргазы, «Ак-Бедик» ажыл-агый коллективи Тыва Республиканың алдарлыг малчыны
Санмэр Элер-ооловна
МОНГУШТУҢ
үр үеде аараш мөчээни-биле холбаштыр ооң уругларынга, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Чеди-Хөл кожуун эмнелгезиниң коллективи тус эмнелгениң эмчизи Н. К. Монгалбиге ооң өөнүң ээзи
Каадыр-оол Моломдайович
МОНГАЛБИНИҢ
хенертен мөчээни-биле холбаштыр адаа болгаш уругларынга, төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
(кол редакторнуң оралакчызы), М. К. КАЛЧАН (үлетпүр килдизиниң эргелекчизи), Т. П. ХЕРТЕК (ниитилел килдизиниң корреспондентизи), Е. О. СЕВЕКПИТ (корректор).
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер күлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кооп ажыл-агый — 3-36-82; [illegible] — 3-39-15; [illegible] болгаш спорт — 3-24-57; очулга — 3-34-39; 3-36-93; [illegible] — 3-39-05; корректорлар — 3-41-23; [illegible] 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-39.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406. сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парламентизиниң массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлулалгазының чагыышының контроль болгаш [illegible] Тыва [illegible] регистрацияга бүрүткеткен.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-0007.

Солуннга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннарның болгаш өске-даа фактыларның дыңнадыларның шынзы дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 5578. Чагыг № 267.